

PHOENIX

H O E N I X

46,2
2000

L
U
X
LEIDEN 2000

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitje 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	P.S.F. van Keulen, R. Wallenberglaan 122, 3572 WR Utrecht
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Deel van een reliëf op een stèle van koning Ur-nammu van Ur (ca. 2100 v.Chr.). De koning (links) brengt een plengoffer voor de maangod Nanna die de symbolen der gerechtigheid — een meet-snoer en een maatstaf — vasthoudt. Uit: A. PARROT, *Sumer*, Parijs 1960, 228.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Beeld van Heqaib, gevonden in zijn kapel op Elefantine (L. HABACHI, *Elephantine IV*, pl. 53). Zie artikel van HARCO WILLEMS.

THEMANUMMER

ROND HET JAAR 2000 VOOR CHRISTUS

INHOUD

Van de redactie	40
Verenigingsnieuws.....	41
Personalia Orientalia.....	45
Op zoek naar het jaar 2000 voor Christus.....	KLAAS R. VEENHOF 49
Het nomarchaat als politieke, sociale en religieuze factor in de Egyptische provincie	HARCO WILLEMS 72
Boekennieuws.....	104

PHENIX

is een bulletin van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M.L. FOLMER, A.A. LOOSE (eindredacteur), W.H. VAN SOLDT, K. VRIEZEN en L.M.J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 50,- per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 25,-. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF, voorz. en redactie publ.; Dr. A. EGBERTS, secr.; Dr. B.J.J. HARING, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Drs. A.A. LOOSE, namens redactie *Phoenix*; Dr. D.J.W. MEIJER, organisatie studiedagen; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma, Mevr. Drs. M.M. VUGTS, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. K.J.H. VRIEZEN (Utrecht), Dr. R.J. DEMARÉE (Oostgeest), Mevr. M.K. VAN BREE-BIJL (Eindhoven) Dr. M.J. Raven (Leiden) en Drs. A.A. Loose.

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Speculaties en verwachtingen zoals die rond de wisseling van het vorige naar dit millennium opgeld deden, hebben zeker niet bestaan in de tijd rond de millenniumwisseling van 2000 v.Chr. in het Oude Nabije Oosten. Sterker nog, het vinden van die datering is een probleem op zich. De chronologie toont nog vele gaten en vraagtekens. Toen de redactie van Phoenix het plan had opgevat om desondanks een poging te doen om een themanummer ROND HET JAAR 2000 VOOR CHRISTUS samen te stellen, bleken Prof.dr. Klaas Veenhof en Prof.dr. Harco Willems bereid hiermee aan de slag te gaan. Ieder deed dat op een eigen, opmerkelijke wijze. Veenhof greep de gelegenheid aan om zich juist bezig te houden met

dat veel bediscussieerde onderwerp van de chronologie in het hele Oude Nabije Oosten, waarover de meningen zo sterk uiteen kunnen lopen. Ook in de media komt dit met enige regelmaat aan bod, veelal op een zodanige manier dat de geïnteresseerde leek door de bomen het bos niet meer kan zien. Het artikel van Klaas Veenhof biedt nu een uitgelezen kans om de problemen, zowel als de laatste ontdekkingen en ontwikkelingen op dit gebied op de voet te volgen.

Over de gebeurtenissen rond 2000 in het Oude Egypte, rond het begin van het Middenrijk, bestaan theorieën die aan revisie toe zijn. In zijn artikel over het nomarchaat biedt Harco Willems een overzicht van nieuwe wetenschappelijke, zowel tekstuele als archeologische, ontdekkingen die het inmiddels tamelijk vastgeroeste beeld van weerspannige gouvvrsten in de Egyptische provincie lijkt te weerleggen. Ook in dit artikel wordt de laatste stand van zaken gegeven, plus een nieuwe theorie van de auteur.

In verband met het overzicht dat beide artikelen bieden hebben de auteurs terecht gekozen voor een verantwoording van de door hen aangehaalde literatuur in een toegevoegd notenapparaat.

Rectificatie: Bij vergissing had de toelichting bij de omslag in het vorige nummer betrekking op een ander deel van de stèle van koning Ur-nammu. De juiste beschrijving van de afbeelding is te vinden op de binnenzijde van de omslag van dit nummer.

VERENIGINGSNIEUWS

Op 17 juni 2000 vond in Bilthoven de jaarlijkse Studiedag plaats, die door ca. 95 leden van Ex Oriente Lux werd bijgewoond. De dag stond in het teken van de zogenaamde Zeevolken, die achtereenvolgens door een egyptoloog, een assyrioloog en een oudhistoricus werden belicht.

DR. A. EGBERTS gaf in zijn lezing een overzicht van de Egyptische bronnen. De betreffende teksten vermelden diverse namen van volken, die soms gevolgd worden door de toevoeging 'van de zee'. Deze Zeevolken zijn afkomstig uit gebieden ten noorden van Egypte. De bronnen vallen in vier groepen uiteen. De eerste groep bevat de bronnen uit de tijd van Ramses II (1279-1213 v. Chr.). Hierin worden de Sjerden genoemd als piraten die de Egyptische kust onveilig maakten, en als huurlingen in het Egyptische leger. De bronnen van de tweede groep stammen uit de regering van Merenptah (1213-1203 v. Chr.). Hierin figureren verschillende Zeevolken (Eqwesj, Teresj, Lekoe, Sjerden en Sjekelesj) als bondgenoten van Libische stammen, die door Merenptah tijdens een veldslag in de Egyptische delta werden verslagen.

De derde en belangrijkste groep bevat de bronnen uit de tijd van Ramses III (1183-1152 v. Chr.). In de reliëfs van zijn tempel in Medinet Haboe zijn de Zeevolken vaak afgebeeld. Zij zijn eenvoudig te herkennen aan hun verentooi of hun helm. In veldslagen met de Nubiërs en de Libiërs treden uit de Zeevolken afkomstige soldaten op als Egyptische huurlingen. De tempelwanden van Medinet Haboe tonen echter ook een veldslag in 'Djahi' (een algemene Egyptische aanduiding van

Syrië-Palestina) en een zeeslag voor de Egyptische kust, waarin Ramses III de Zeevolken (Peleset = Filistijnen, Tjeker, Sjekelesj, Denoen en Wesjesj) verslaat. De voorstellingen en inscripties van de tempel suggereren een migratie van de Zeevolken vanuit het noorden, die bij de grens van het Egyptische rijk in Azië en voor de kust van de Nijldelta tot stilstand werd gebracht. Volgens de tekst van Papyrus Harris I interneerde Ramses III de verslagen Zeevolken, waaronder de Filistijnen, in Egyptische forten.

De bronnen uit de vierde groep dateren uit het begin van de 21e dynastie (ca. 1060 v. Chr.). In het onomasticon van Amenemope worden de Sjerden, Tjeker en Peleset in samenhang met Syrië-Palestina genoemd. Blijkens het verhaal van Wenamoen woonden de Tjeker in deze tijd in de havenstad Dor (het huidige Tell Dor in Noord-Israël). Kennelijk was er inmiddels een einde gekomen aan de 'Zeevolksverhuizingen'.

PROF. DR. K.R. Veenhof behandelde het onderwerp 'De Filistijnen in Palestina', waarbij naast de Egyptische bronnen vooral de gegevens van het Oude Testament en de archeologie van Palestina een rol spelen. Voor de periode vanaf 735 v. Chr. komt daar informatie bij over Filistijnse koningen (met steeds Semitische namen!), die vazal werden van of in opstand kwamen tegen Assyrië en Babylonië.

In de lezing werd ingegaan op de vraag hoe en wanneer de Filistijnen zich in de zuidelijke kustvlakte (in Gaza, Askelon, Asdod, Ekron en Gath) hadden gevestigd: in het kader van hun migratie, vóór of na de strijd met Egypte, of als Egyptische huursoldaten. Vanaf de 11de eeuw v. Chr. ontplooiden de Filistijnen hun macht in conflicten met Israëls koningen Saul en David.

Een van de belangrijke discussiepunten in de recente wetenschappelijke literatuur is de vraag welke aspecten van de materiële cultuur – vooral aardewerk, architectuur en sarcophagen – als typisch Filistijns zijn aan te merken. De aandacht gaat daarbij in de eerste plaats uit naar het bichrome, door Myceense tradities geïnspireerde, maar lokaal gemaakte en verhandelde 'Filistijnse aardewerk'. Dit wordt door sommigen beschouwd als bewijs voor Filistijnse aanwezigheid elders in Kanaän. Het is onduidelijk wanneer en in welke mate de Filistijnen 'gekanaäniseerd' raakten. Hun hoofdgoden Dagon en Astarte waren oude Semitische goden; over hun taal is amper iets te zeggen. Misschien waren zij cultureel gezien (en soms ook in het Oude Testament) een component van de in de vlakten wonende en door de Israëlieten niet verdreven 'Kanaänieten'.

Tenslotte werd gewezen op de recente publicatie van een waarschijnlijk in het Phoenicisch geschreven Filistijnse koningsinscriptie, waarin Padi van Ekron de bouw van een paleistempel vermeldt.

DR. H.W. SINGOR besprak in zijn lezing de mogelijke relatie van de Zeevolken met Griekenland en de Doriërs. In de 13de en 12de eeuw v. Chr. werden verscheidene nederzettingen en versterkte plaatsen in Griekenland gewelddadig verwoest. Tegen het einde van de 13de eeuw vonden er ook spectaculaire gebeurtenissen plaats in Egypte en het Nabije Oosten, zoals de ondergang van het Hittietenrijk, de verwoesting van Oegarit, en de aanvallen van de Zeevolken op de Nijldelta. In deze periode liep de Late Bronstijd ten einde en deed het ijzer zijn intrede. De

grote rijken van de Late Bronstijd verdwenen of raakten ernstig verzwakt en nieuwe volken maakten hun opwachting. Het is niet verwonderlijk dat moderne geleerden in dit alles enige samenhang hebben willen zien. Zo werd in de loop van de 20ste eeuw een beeld gangbaar dat de verschillende verwoestingen en ‘ondergangen’ in één kader plaatste. Volgens dit beeld zouden de Zeevolken afkomstig zijn uit het Egeïsche gebied (of zelfs noordelijker uit de Balkan) en via Griekenland en Klein-Azië naar de Levant zijn doorgestoten om tenslotte tot staan te worden gebracht aan de grens van Egypte. De Filistijnen, die zich in de kuststreek van Gaza vestigden, zouden dan een relict uit deze periode van ‘volksverhuizingen’ zijn. Wat Griekenland betreft, de verwoestingen aldaar die het einde van de Myceense cultuur inluiden, zouden het werk geweest zijn van doortrekkende stammen (die tot de ‘Zeevolken’ behoorden of zich bij hen aansloten), die in hun kielzog aldus een gedeeltelijk ontvolkt land achterlieten, waarna in de 11de en 10de eeuw de Doriërs zich in de verarmde en verlaten gebieden van Zuid-Griekenland konden vestigen.

In de laatste decennia wordt aan het hierboven geschetste beeld steeds vaker getwijfeld. De notie van migrerende volken of stammen, die hele culturen wegvaagden, is minder populair geworden. De archeologische gegevens lijken ook steeds weerbarstiger, waar het erom gaat ze in dat alomvattende beeld te plaatsen. Zo zijn in Griekenland de Lineair B tabletten van Pylos, die melding maken van een bewaking van de kusten van dit koninkrijk, kennelijk tegen een dreiging van overzee, altijd geïnterpreteerd in het licht van de beweging van de Zeevolken rond 1200, maar recent onderzoek heeft de datering van Pylos’ verwoesting (en daarmee van deze serie tabletten) in de jaren rond 1300 geplaatst, waardoor elk verband met de Zeevolkenbeweging verdwenen is. Het beeld van verwoestingen in het Griekenland van de 13de en 12de eeuw lijkt ook niet in overeenstemming met de eerder geschetste reconstructie van twee golven aanvallers (eerst de met de Zeevolken gelieerde verwoesters, vervolgens de Doriërs die daarvan profiteerden).

Een consensus onder historici en archeologen bestaat op dit moment nauwelijks. Toegespitst op de Doriërs kan men twee kampen onderscheiden: het ene ontkent eenvoudig de ‘komst’ van de Doriërs als invallers; volgens deze school waren de Doriërs de niet-aristocratische bevolking van de Myceense wereld, die in de 13de en 12de eeuw tegen hun meesters in opstand waren gekomen en grotendeels verantwoordelijk waren voor de ondergang van de Myceense beschaving; het andere kamp houdt vast aan de Doriërs als invallers uit het noordwesten van het huidige Griekenland, dus aan de rand van de Myceense wereld, die gebruik maakten van de neer- of ondergang van de Myceense staten om zich in deels ontvolkte streken te vestigen. Singor sluit zich aan bij de laatste opvatting, maar is overigens sceptisch waar het gaat om historische reconstructies op basis van de door de archeologie geleverde gegevens. Ook de Griekse sagen helpen in dit verband niet erg, want zij hebben geen basis in een historisch verleden.

Daarmee is de conclusie van deze lezing enigszins negatief: het traditionele beeld is verguisd (hoewel op onderdelen nog altijd houdbaar: zo lijkt een verband tussen de Filistijnen en het Kreta van de Late Bronstijd vrijwel zeker), maar een nieuw beeld, dat de verspreide gegevens bevredigend kan verklaren, is er (nog) niet.

Op zaterdag 16 augustus jl. werd in de Pieterskerk in Leiden een studiedag gehouden met thema 'DE KLEREN VAN TOETANCHAMON'. Martin Rens vatte de daar gehouden lezingen samen voor Phoenix.

DR. JACOBUS VAN DIJK, *Toetanchamon en zijn tijd.*

De afkomst van Toetanchamon is nog altijd onzeker, mede door het feit dat zijn opvolgers hebben getracht alle sporen van koning Achnaton en de Aton-cultus uit te wissen. Ook Toetanchamon kon als zoon van Achnaton hieraan niet ontsnappen. Waarschijnlijk was Toetanchamon niet de zoon van Nefertiti, de belangrijkste koningin, maar van koningin Kija, een dochter van Eje en Ty. Eje voerde de zeer opmerkelijke titel „godsvader”, een titel die verwijst naar een nauwe familieband met de koninklijke familie.

De enige bewaard gebleven vermelding van prins Toetanchaton, op een reliëffragment uit de hoofdstad Amarna, bevestigt dat de prins een lijfelijke zoon van Achnaton was. Op dezelfde serie fragmenten is ook een tekst met de naam van prinses, en toekomstige echtgenote van Toetanchaton, Anchesenpäaton aangetroffen. Het graf van Moetia, de voedster van Toetanchaton, en de reliëfs van het rotsgraf van een tweetal „opzichters van de opvoeding” werpen enig licht op de eerste levensjaren van Toetanchaton. Na de dood van Achnaton en Nefertiti werd de achtjarige Toetanchaton tot koning gekroond. In het tweede regeringsjaar wijzigde de koning zijn naam in Toetanchamon, en benadrukte hiermee de terugkeer naar de Amoncultus. Door geheel Egypte werden tempels heropend, gerestaureerd en uitgebreid. Beelden van Toetanchamon en Anchesenamon in de rol van de rijksgod Amon en zijn echtgenote werden in de tempels geplaatst.

De vroege dood van Toetanchamon in 1323 v.Chr. maakte een abrupt eind aan het omvangrijke restauratieprogramma. De regeringen van zijn directe opvolgers Eje en Horemheb zouden gekenmerkt worden door usurpatie van de beelden en bouwprojecten van de jonge koning. Toetanchamon werd in een haastig aangepast privé-graf begraven, en het oorspronkelijke koningsgraf werd door Eje overgenomen. De pogingen van de opvolgers van Toetanchamon om alles wat maar aan hem herinnerde volledig te laten verdwijnen waren een dermate groot succes dat het graf pas in 1922 werd teruggevonden. Dit had wel tot gevolg dat Toetanchamon ruim 3200 jaar na zijn dood verreweg de meest bekende Egyptische koning zou worden.

DR. JOANN FLETCHER, *Hairstyles, cosmetics and perfumes from the reign of Tutankhamun.*

Het graf van Toetanchamon bevatte vele voorwerpen die een beeld geven van het dagelijks leven van de koning. Een eenvoudige witte kist die volgens het opschrift het scheergerei van de koning bevatte, bleek bij de plunderingen leeggehaald. Enkele bronzen scheermessen werden echter elders in het graf teruggevonden. Ook de pruiken van Toetanchamon bleken aantrekkelijke buit voor de plunderaars te zijn. Een pruikendoos werd door Howard Carter leeg aangetroffen. Uit afbeeldingen en vondsten uit andere graven kan worden afgeleid dat de koningspruik van donker mensenhaar, waarin krullen waren aangebracht, gemaakt was. De koningspruik zal kort geweest zijn, maar ook lange en gelaagde pruiken zijn bekend. Sommige zalfcontainers in het graf bevatten nog resten van cosmetica.

Ook deze kostbare stoffen zullen voor de plunderaars zo kort na de begrafenis zeer aantrekkelijk zijn geweest. Dit geldt ook voor de spiegels van brons en zilver waarvan slechts de rijk bewerkte dozen en een deel van een handvat zijn teruggevonden.

DR. GILLIAN VOGELSANG-EASTWOOD, *De kleren van Toetanchamon*.

Het merendeel van de bewaard gebleven kledingstukken van Toetanchamon wordt gevormd door de lendendoeken, meer dan 145 exemplaren zijn in het graf aangetroffen. Hiertussen bevinden zich niet alleen lendendoeken voor een volwassene, maar ook kleine lendendoeken van de zeer jonge koning. Dit verschijnsel treft men ook aan bij de andere kledingstukken: de tunieken, handschoenen, gordels en luipaardvellen. Blijkbaar werd Toetanchamon ook kleding uit het begin van zijn carrière als koning meegegeven.

Enkele tunieken waren aan de voorzijde gedecoreerd met een dicht netwerk van kralen en gouden schijfjes. Door het grote gewicht van goud en kralen vielen deze kledingstukken bij de eerste aanraking door de opgravers uiteen. De reconstructie van de ronde kragen van de tunieken vormde een probleem op zicht. De techniek voor de productie van dergelijke zeer gedetailleerde kragen leek verloren, maar bleek nog door enkelen in Ethiopië beheerst te worden. Tussen de bladzijden van een krant uit 1922, door Howard Carter gebruikt om het materiaal te verpakken werd een reeks kleine fragmenten gevonden. reconstructie leverde het rugpaneel van een brede gordel met een afbeelding van een grote valk op. Deze vogel is een geliefd thema op de kledingstukken. Zo is een tuniek voorzien van een valkfiguur, de koning beschermend bij de hals. Deze beschermende functie vindt men ook terug bij een aantal linnen gieren en valken, die verbonden waren met een korte mouw. Door de mouw over de bovenarm te schuiven kwamen de vogels op de schouders van de koning te liggen, de vleugels gekruist over rug en borst.

Niet één kledingstuk lijkt speciaal voor de begrafenis van Toetanchamon te zijn vervaardigd. Sommige kledingstukken zijn van de achtjarige koning, andere van de 17 of 18-jarige Toetanchamon. Deze reconstructies geven dan ook bij uitstek een beeld van de levende koning.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 25 november 1999 promoveerde mevr. W.Z. WENDRICH tot doctor op het proefschrift *The World According to Basketry. An Ethno-archaeological Interpretation of Basketry Production in Egypt*. (ISBN 90-5789-035-6). Promotor was de egyptoloog Prof. dr. J.F. Borghouts, co-promotor de archeoloog dr. P. van de Velde. Aan de hand van het materiaal van twee verschillende archeologische vindplaatsen, de stad Tell el-Amarna in Midden Egypte (rond 1350 v.Chr.) en Qasr Ibrim, een fortificatie aan de Nijl in Nubie (voornamelijk 3e eeuw voor tot 6e eeuw na Chr.) behandelt de auteur de productie van manden in Midden Egypte en Nieuw Nubië, het gebied aan de Nubiërs toegewezen na het onderlopen van hun land door de bouw van de Aswan High Dam. Door de vergankelijke aard van het materiaal en de onverbondenheid met de cultuur van de elite blijft dit segment van de oudegyptische beschaving gewoonlijk buiten het bereik van wetenschappelijk onderzoek. Deel van dit proefschrift is een videoband die mandenmakers, in de wijde zin, aan het werk laat zien.

Op 16 december 1999 promoveerde GETRUD VAN LOON aan de Universiteit Leiden op het proefschrift *The Gate of Heaven, Wall Paintings with Old Testament Scenes in the Altar Room and the Hürus of Coptic Churches*, (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul LXXXV), Istanbul 1999. Promotoren waren Prof. dr. L. Van Rompay en Prof. dr. C.A. Chavannes-Mazel (UvA). Het onderzoek voor dit proefschrift heeft zich over een periode van 9 jaar uitgestrekt, waarin de auteur zich ondanks een aantal tegenslagen niet heeft laten ontmoedigen. Het was daarom des te meer te betreuren dat de initiator van het onderzoek en oorspronkelijke promotor, Prof. Paul van Moorsel, de promotie niet meer heeft mogen meemaken.

Het proefschrift richt zich op een aantal aspecten van scènes uit het OT die in de altaaruimte en de hürus (de Koptische equivalent van wat in het westen een transept genoemd zou worden). Dat deze scènes herhaaldelijk in het oostelijke deel van de Koptische kerken te vinden zijn, is op zich zelf karakteristiek voor dit gebied. Sinds het eind van de 7e eeuw vinden we steeds minder OT scènes in Byzantijnse kerken omdat op het Concilie *In Trullo* (691-692) bepaald werd dat NT scènes voortaan de voorkeur genoten boven het OT omdat de versluisde symboliek van het OT plaats moest maken voor de directe beelden van het NT. Met andere woorden, de zogenaamde typologie (voortwijzing naar de persoon en daden van Christus) van het OT werd niet langer als een wenselijke vorm van symboliek beschouwd. De Koptische Kerk was echter sinds 451 een eigen weg ingeslagen en had aan de uitspraken van de Oecumenische Concilies weinig aandacht meer te schenken. Deze rijke symbolische beeldtaal is daarom in het Nijlgebied blijven bestaan. Van Loon gaat uitgebreid in op de symboliek van een aantal thema's waarbij de nadruk valt op de eucharistische symboliek. Daarbij gaat zij er begrijpelijkerwijze van uit dat de afbeeldingen op een symbolische manier verwijzen naar de rituelen die plaatsvinden in de ruimten waarin zij zijn aangebracht. Voor bijvoorbeeld de ontvangst van Abraham door Melchizedek is dit een verband dat voor de hand ligt en ook in de westerse iconografie bekend is. Andere thema's zijn minder bekend en het offer van de dochter van Jephta is bijvoorbeeld een theologisch veel gevoeliger onderwerp omdat hier een OT mensenoffer in het spel is.

Het boek geeft een waardevol overzicht van de voorkomende onderwerpen, hun relatie met liturgische teksten en de architectuur van het kerkgebouw.

Het is te hopen dat ondanks de misschien niet zo voor de hand liggende plaats van publicatie en de relatief hoge prijs (helaas blijkbaar voor publicaties als deze niet langer te vermijden), dat dit boek als instrument voor verder iconografisch onderzoek zijn weg zal vinden naar onderzoekers op het gebied van de (Koptische) iconografie.

Op 12 januari 2000 promoveerde J.K. TOIVARI aan de Universiteit Leiden op een proefschrift getiteld *Women at Deir el-Medina. A Study of the Status and Roles of the Female Inhabitants in the Workmen's Community during the Ramesside Period*. Promotor was Prof. Dr. J.F. Borghouts. Nadat zij haar doctoraalexamen Egyptologie had gehaald aan de Universiteit van Helsinki kwam Jaana Toivari naar Leiden waar zij als gastonderzoeker van het Centre of Non-Western Studies (CNWS) haar promotie-onderzoek verrichte. Zij bestudeerde de niet-literaire teksten uit Deir el-Medina om de status en de betekenis van de moeders, vrouwen en

dochters van de werklieden in die gemeenschap te achterhalen. In haar boek behandelt zij het huwelijk in allerlei facetten, van de totstandkoming ervan tot aan de dood of een eventuele echtscheiding, en gaat zij in op de betekenis van verschillende benamingen voor getrouwde vrouwen. Daarnaast worden de bronnen bekeken, die iets te zeggen hebben over de economische positie van vrouwen en de mogelijkheden die zij hadden om die te verbeteren. Het hoofdstuk 'Sensuele vrouwen; plezier en voortplanting als aspecten van sexualiteit' gaat over erotiek, menstruatie, homosexualiteit, anticonceptie, zwangerschap en geboorte. Na hoofdstukken over gezinsleven, moeder-dochter relaties en de speciale plaats die oudere vrouwen en weduwen innemen in de gemeenschap, volgt een excursus over de rol van 'de wijze vrouw' en probeert de auteur een reconstructie te maken van het dagelijkse leven.

Op 1 september 2000 aanvaardde Prof. TH.P.J. VAN DEN HOUT het ambt als hoogleraar in de Hettitologie aan het Oriental Institute van de Universiteit van Chicago. Hij volgt Prof. H.A. Hoffner op en zal o.a. leiding geven aan het al sinds 1980 lopende 'Hittite Dictionary' project. Prof. van den Hout was van 1992 tot dit jaar als bijzonder hoogleraar voor het Hettitisch en andere Anatolische talen vanwege de Allard Pierson Stichting verbonden aan de Universiteit van Amsterdam (zie Phoenix 39, 1993, 126-7 voor een samenvatting van zijn inauguratie op 16 juni 1993).

Binnen onze vereniging was hij geen onbekende. Jarenlang heeft hij deel uitgemaakt van de redactie van Phoenix en hij heeft in die tijd veel interessante bijdragen voor ons blad geschreven. Ook was hij regelmatig te gast bij plaatselijke afdelingen voor het geven van lezingen over zijn vakgebied. Met Prof. van den Hout verdwijnt niet alleen een uitnemend geleerde uit ons land, maar met hem ook de enige voltijdse aanstelling voor de Hettitologie. Het is zeer te betreuren dat in deze tijd van materiele overvloed geen middelen gevonden konden worden om dit voor het oude Nabije Oosten zo belangrijke vak te behouden.

Op 1 oktober 2000 verliet de syriacus Prof. dr. L.A. VAN ROMPAY de Universiteit Leiden. Hij heeft een hoogleraarschap aanvaard aan de Duke University in North Carolina (Verenigde Staten). Van Rompay werd in 1978 in Leiden aangesteld bij de toenmalige vakgroep Hebreeuws, Aramees en Ugaritisch. Hij is betrokken bij het belangrijke project Syrian Netherlands Cooperation for the Study of Art in Syria (SYNCAS), een project dat gericht is op de inventarisatie, het behoud en de bestudering van christelijke kunst in Syrië. Voor *Ex Oriente Lux* publiceerde Van Rompay in Phoenix en hield talrijke lezingen. Leiden verliest aan hem een wetenschapper van formaat.

In memoriam Prof.dr. H.S.A.W. Sancisi-Weerdenburg (1944-2000)

Op 28 mei j.l. overleed professor Heleen Sancisi-Weerdenburg aan de gevolgen van kanker. Zij was enige dagen daarvoor 56 geworden.

Na een aantal jaren werkzaam te zijn geweest in het middelbaar onderwijs, promoveerde Heleen Sancisi in 1980 aan de universiteit Leiden op het proefschrift getiteld *Yaunā en Persai. Grieken en Perzen in een ander perspectief*. Deze dissertatie zette reeds duidelijk de toon van haar latere werk op het gebied van het Achaemenidische rijk. Haar grote verdienste voor dit weinig beoefende specialisme was het organiseren (grotendeels samen met A. Kuhrt) van de zogenaamde *Achaemenid History Workshops*, die onderzoekers uit uiteenlopende disciplines bijeenbrachten. De vruchtbaarheid van deze bijeenkomsten, waarbij de discussie steeds voorop stond, is af te lezen uit de *Achaemenid History* serie, die als 'grondlegend' geldt. De belangrijkste doelstellingen van deze 'school', zoals reeds door Sancisi in haar dissertatie aangegeven, waren enerzijds het aantonen van het onvermijdelijk gekleurde perspectief van de tot dan toe overgewaardeerde Griekse bronnen en, anderzijds, het bestuderen van de processen en structuren die vorm gaven aan het Achaemenidische rijk vanuit een Perzisch perspectief, met zoveel mogelijk gebruik van primaire bronnen.

Het is ondoenlijk haar omvangrijke bibliografie hier helemaal door te lopen: Heleen Sancisi had vele interesses. Zij publiceerde over Achaemenidische vrouwen, koningslegitimatie in het Perzische rijk, Xenophons *Cyropaedie*, Alexander de Grote, de Perzische 'gift-culture', en de ontdekking van de oud-Iraanse monumenten door de eerste Europese reizigers (zoals de Nederlander Cornelis de Bruijn aan wie onder haar medewerking twee tentoonstellingen en een bundel werden gewijd). Ook buiten de 'Iranologie' was zij actief: zij publiceerde een aantal artikelen over de (sociale) betekenis van voedsel in de oudheid en nog onlangs redigeerde zij een bundel over de Atheense tyran Peisistratos.

Heleen besteedde veel tijd aan het toegankelijk maken van haar vak. Ze schreef artikelen voor tijdschriften als *Phoenix*, *Hermeneus* en *Spieghel Historiae*, organiseerde HOVO-cursussen over het Perzische rijk en hield talloze voordrachten, veelal in EOL-verband. Daarnaast schreef ze in de Fibula-reeks een *Geschiedenis van het Perzische Rijk* (1982) en werkte ze mee aan *Schrijvend Verleden* (1983).

Een grote passie van Heleen Sancisi was het bedenken en organiseren van uiteenlopende zaken: van een lezing bij een wijnproeverij tot het 'automatiseren' van het eerstejaarscolleges. De altijd weer verbazende energieke en enthousiaste houding waarmee ze dit deed is tevens kenmerkend voor de wijze waarop zij (vanaf 1990) leiding gaf aan de afdeling Oudheid van de Universiteit Utrecht. Vooral als er 'iets geregeld moest worden' konden collega's, promovendi en studenten steevast op haar steun rekenen.

Haar dood heeft een gat geslagen in zowel het Utrechtse Instituut voor Geschiedenis als in de Iranologische wereld. Voor beide zal haar persoon en haar werk echter een bron van inspiratie blijven.

Wouter F.M. Henkelman

OP ZOEK NAAR HET JAAR 2000 VOOR CHRISTUS

KLAAS R. VEENHOF

1. *Van Anno Domini 2000 naar 2000 vóór Christus*

Het aanbreken van het derde millenium van onze jaartelling heeft in onze samenleving tot enige commotie geleid. Sommigen gaven het millennium-jaar een religieuze lading, omdat onze kalender begint in het jaar van de geboorte van Jezus Christus. Maar die berekening is een menselijk zaak en ze klopt ook niet. De geleerde Dionysius Exiguus, die de datum van Christus' geboorte op verzoek van de paus in het begin van de 6e eeuw uitrekende, heeft het niet juist gehad. Volgens de beste historische informatie overleed Herodes de Grote, die volgens het Evangelieverhaal het kind Jezus wilde vermoorden, al in het jaar 4 vóór Christus. Toen ook de al of niet gerechtvaardigde vrees voor falende computers en ontregeling van de samenleving overbodig bleek, zijn we massaal weer tot de orde van de dag overgegaan.

Deze rationele overwegingen ten spijt is een nieuw millennium toch een mijlpaal in de tijd, in ieder geval in onze tijdrekening en het is niet anders dan menselijk om dan eens wat bewuster vooruit of terug te zien, ook als „Ex Oriente Lux”. Vooruitzien is ook voor Ex Oriente Lux zeker nodig, maar dat kan beter in bestuurlijk kader. Terugkijken in de tijd, in de geschiedenis van „de bakermat van onze beschaving”, ligt haar waarschijnlijk beter en zij heeft zich dat ook uitdrukkelijk ten doel gesteld. Het aanbreken van het jaar 2000 is daarom volgens de redactie van Phoenix een goede gelegenheid voor zo'n terugblik, en wel, om in stijl te blijven, naar het jaar 2000 vóór Christus. Aan de uitnodiging dat te doen geef ik graag gehoor.

De titel van deze bijdrage kan op twee manieren worden geïnterpreteerd. Ten eerste als een poging om te achterhalen wat er in (of rond) het jaar 2000 v. Chr. in het Oude Nabije Oosten historisch gezien zoal aan de hand was. Dat is ambitieus, want we begeven ons dan in een voluit historische en dus goed gedocumenteerde periode. Dat geldt met name voor Egypte, Mesopotamië, Elam en delen van Syrië, waaruit of waarover we niet alleen archeologische maar ook geschreven informatie bezitten. De balans opmaken van die geschiedenis, of althans van onze kennis daarvan, is echter niet eenvoudig, want het gaat om verschillende culturen, met hun eigen materiële nalatenschap, schriften, talen en bronnen. En in onze vakken tekent zich een steeds grotere specialisatie af, niet alleen per cultuur, maar ook per periode en discipline en dat maakt generalisaties over de grenzen heen

riskant. Bovendien, hoeveel gegevens wij ook hebben, oneindig veel meer is verloren en daarom is onze kennis nog steeds beperkt, zoals nieuwe ontdekkingen telkens weer duidelijk maken.

Daarom kies ik voor een tweede interpretatie: nagaan of wij het jaar 2000 v. Chr. chronologisch kunnen fixeren, d.w.z. de historische gebeurtenissen exact kunnen dateren en zo beter met elkaar in verband brengen. En ook als dat — om een voorschot te nemen op wat volgt — nog niet lukt, is het in ieder geval de moeite waard na te gaan waarom dat zo is, welke problemen we tegenkomen, met welke methoden men probeert de chronologie te verbeteren, en wat de perspectieven voor de toekomst zijn. Omdat echter ook chronologisch onderzoek een historische bezigheid is, gebaseerd op oude bronnen, kan dat niet zonder globale oriëntatie in de periode rond 2000 v. Chr., d.w.z. in de geschiedenis die zich volgens de meest gangbare tijdrekening rond 2000 v. Chr. voltrok.

2. Het Oude Nabije Oosten rond 2000 v. Chr.

Egypte

In Egypte begint rond 2000 v. Chr. het Middenrijk onder de belangrijke 12e dynastie, nadat Mentoehotep II (de vijfde farao van de 11e dynastie) tussen zijn 14e en 39e regeringsjaar Boven- en Beneden-Egypte weer heeft verenigd. De daaraan voorafgaande „Eerste Tussentijd”, ca. 120 tot 150 jaar lang, had zich gekenmerkt door economische problemen (ook in verband met een reeks lage Nijloverstromingen), politieke en sociale onrust (met onder andere invallen van „Aziaten” in de Delta), achteruitgang van macht van het centrale gezag rond de farao in de residentie Memphis, en toename van de invloed van machtige gouvvorsten. Weldra presenteerden de vorsten van Hereakleopolis (die ook de Fayoem beheersten) zich in het noorden als koningen (Manetho’s 9e en 10e dynastie), terwijl min of meer gelijktijdig de 11e dynastie onder Antef I-III in het zuidelijke Thebe haar macht consolideerde. In biografische inscripties van hoge ambtenaren is deze ontwikkeling te traceren en de zogenaamde „pessimistische literatuur” — „Het gesprek tussen een man en zijn Ba”, „De instructie van Merikare”, „De leer van koning Amenemhet”, „De profetie van Neferti”, en „De klacht van de boer” — beschrijft de chaos en ellende, de ondergang van de oude orde, om daaruit lessen voor de toekomst te trekken. Toen Thebe, met steun van de gouvvorsten van Elefantine en Koptos, geleidelijk het overwicht verkreeg, kon Mentoehotep II het werk van zijn voorganger Antef III afmaken. Hij schakelde zijn noordelijke rivaal Merikare uit, veroverde Herakleopolis en verenigde het rijk. In de processie der koningen in het

Ramesseum figureert hij later naast Menes en Ahmosis, die de Hyksos verdreef, als „vereniger”. Zo luidde hij een nieuwe bloeiperiode in onder de acht energieke en vaak ook lang regerende farao's van de 12e dynastie (samen ca. 180 jaar), die voor stabiliteit, efficiënt bestuur, voorspoed en machtsontplooiing zorgden. Met Amenemhet I, die vanaf ca. 1975 à 1940 v. Chr. dertig jaar regeerde, begint de 12e dynastie.

Mesopotamië

In Mesopotamië gaat rond 2000 v. Chr. de indrukwekkende „Derde Dynastie van Ur” (zo genoemd omdat de Sumerische Koningslijst nog twee eerdere dynastieën van deze stad opvoert) ten onder. Ruim een eeuw (ca. 2112-2004 v. Chr.) had zij onder krachtige, in talrijke koningshymnen bezongen vorsten (waarvan de bekendste, Sjulgi, bijna een halve eeuw regeerde en bij zijn leven vergoddelijkt werd) het grootste deel van het huidige Irak en oostelijke randgebieden (vooral de Susiana en delen van Elam) beheerst. Maar tijdens de laatste koning, Ibbsi-Sin, was het bergafwaarts gegaan, waardoor al vanaf 2025 v. Chr. de randgebieden en zelfs delen van de kern van het rijk verloren gingen. Belangrijke oorzaken van dit verval waren de toenemende macht van de oostelijke bureu, de Elamieten, de onafhankelijkheidsdrang van sommige gouverneurs in de kern van het rijk, en economische problemen in de sterk gecentraliseerde staat. Daar kwam bij het uit het noordwesten opdringen van de semi-nomadische Amorieten („Westerlingen”), die men had pogen tegen te houden door de aanleg van de „Amorietenmuur”, een ca. 280 km lange, van forten voorziene verdedigingslinie, even ten noorden van Bagdad. Nadat Ur zich onder Ibbsi-Sin, ondanks aanzienlijk machtsverlies, nog bijna twintig jaar had weten te handhaven, werd de stad kort vóór 2000 v. Chr. veroverd en verwoest door de Elamieten, geleid door Kindattu, de vorst van Sjimaski (tot voor kort las men die naam als „het Su-volk”), die het door Ur verzwakte Elam in zijn macht had gekregen. De ondergang van het grote Ur en de ellende in de verwoeste stad worden bezongen in de bekende „Klacht om de verwoesting van Ur”, die de stadsgodin Ningal in de mond gelegd wordt.

De belangrijkste gegadigde voor het koningschap is Isjbi-Erra, gouverneur van Isin, wiens drang naar onafhankelijkheid al twintig jaar eerder gedocumenteerd is. Geholpen door een gunstig orakel van de hoofdgod Enlil weet deze van origine uit Mari afkomstige Amoritische bestuurder zijn pretentie door te zetten. Hij ontpopt zich als een bewust voortzetter en imitator van de ideologie en hofstijl van Ur. De jongste versie van de (in Isin of Nippur geredigeerde?) Sumerische Koningslijst voert zijn dynastie

dan ook als opvolger van die van Ur III op. De macht van Isin is echter eerder ideologisch dan feitelijk, want kort vóór 2000 v. Chr. verschijnen ook in Assur, Esjnunna en Larsa onafhankelijke dynastieën, die aanzienlijke delen van het rijk van Ur beheersen en zij blijven niet de enigen. Rond 1900 v. Chr. presenteert ook Babylon zich als onafhankelijk staatje, om na anderhalve eeuw van geleidelijke machtstoename rond 1760 v. Chr., onder koning Hammurabi, de suprematie over heel Mesopotamië te verwerven. In het westen, aan de Midden-Eufraat, blijft Mari rond 2000 v. Chr. een zelfstandige staat onder een eigen dynastie, die zich rond 2100 v.C. met Ur verzwagerd had.

Zo ontwikkelt Mesopotamië zich na 2000 v. Chr. snel tot een politiek gefragmenteerd, in machtsblokken opgedeeld land, met een groeiend aantal soms kleine stadstaten, waar vaak Amoritische sjeichs en generaals de troon veroveren. Het Sumerisch verdwijnt vanaf 2000 als spreektaal om plaats te maken voor het Semitische Akkadisch (met zijn Assyrische en Babylonische dialecten). Amoritisch wordt wel gesproken en is bekend uit veel persoonsnamen en wat leenwoorden, maar niet geschreven. Geleidelijk verdwijnen echter de culturele verschillen, al blijft Sumerisch in het zuiden langer schrijftaal en is het onderscheid tussen de oude, meer stedelijke Akkadiërs en de jonge, meer nomadische Amoriëten aanvankelijk nog een realiteit.

Anatolië en de Levant

In Anatolië is de historische situatie rond 2000 v. Chr. door het ontbreken van schriftelijke bronnen veel onduidelijker. Met het 2e millennium v. Chr. laat men de Midden-Bronstijd beginnen, die zich kenmerkt door een snel toenemende urbanisatie en een (door de Assyriërs gestimuleerde) internationale handel in koper, tin en wollen stoffen. In Anatolië bestaan belangrijke steden, zoals Burusjchanda en Kanisj, met grote paleizen, paleisorganisaties en handelskwartieren, bekend door de archieven der Assyrische handelaars, die zich daar vanaf ca. 1950 v. Chr. vestigden. De bevolking is dan taalkundig gezien al overwegend „Proto-Hettitisch” („Nesisch”), met daarnaast aanzienlijke groepen „Proto-Hattiërs”. Ook Hurriëten treft men er aan, wier invloed vanuit hun uitstralingsgebied in het zuidoosten, in Noord-Mesopotamië, geleidelijk toeneemt. Daar lag al aan het einde van het 3e millennium v. Chr. hun machtsbasis, zoals is gebleken uit de recente ontdekking van Urkisj (*Tell Mozan*) en daar had ook het rijk van Ur III hen al ontmoet. In Anatolië neemt de onderlinge rivaliteit vanaf ca. 1800 v. Chr. toe, waaruit na veel interne machtsstrijd rond 1650 v. Chr. het Oudhettitische rijk ontstaat met Hattusja (Boghazköy) als hoofdstad.

Ook de Levant kreeg aan het einde van het 3e millennium v. Chr. met Amoritische infiltraties te maken, die ook met verwoesting gepaard gingen. Vanaf 2000 v. Chr. is de snelle urbanisatie, die in Syrië begon, het belangrijkste door de archeologie aan het licht gebrachte fenomeen. Ook hier ontbreken, na de unieke tekstvondsten te Ebla (ca. 24e eeuw v. Chr.), schriftelijke gegevens, maar er is wel enige informatie uit Mesopotamië (uit de Ur III-archieven) en uit Egypte (voor Byblos). Die wordt pas rond 1800 v. Chr. omvangrijker, door de archieven uit het paleis van Mari (met gedocumenteerde contacten met Ugarit, Aleppo, Qatna, Byblos en Hazor) en door gegevens via de 12e Egyptische dynastie, o.a. het verhaal van Sinoe over zijn verblijf in ‘Retenoe’ en de zogenaamde „vervloekings-teksten”, geschreven op ritueel gebroken schalen en beeldjes. Zij leveren ons de namen van een aantal Palestijnse en Zuid-Syrische steden (waaronder Sichem en Jeruzalem), die blijkbaar als potentiëel risico voor de Egyptische commerciële belangen werden beschouwd. Dan ook verschijnen in enkele Syrische steden en in Hazor de eerste spijkerschriftteksten, omdat het Oud-babylonische spijkerschrift en dialect in die tijd als een soort *lingua franca* fungeerde. Belangrijke steden rond (en soms al vóór) 2000 v. Chr. waren Karkemisj, Aleppo, Ebla (laag IIIA, met een stad van ca. 60 ha), Ugarit, Hama, Qatna, Byblos, Damascus, Hazor (ca. 80 ha), Megiddo, Sichem, Askelon en Gaza. Het gaat daarbij vaak om „kop-en-schotel-steden”, bestaande uit een citadel en een grote benedenstad, beschermd door een indrukwekkende, van een glacis voorziene (soms dubbele) muur en machtige poortconstructies. Deze geïrbaniseerde Levant onderhield veel handelscontacten met Egypte, waarbij het tot toenemende infiltratie van „Aziaten” in de Nijldelta kwam. Dit nam sterk toe toen het Middenrijk in verval raakte en culmineerde in de 17e eeuw v. Chr. in de machtsovername door de 15e dynastie, die van de uit Palestina afkomstige Hyksos, met als hoofdstad Avaris aan de Pelusische arm van de Nijl, in het oosten van de Delta, vlakbij de plek waar later Ramses II zijn nieuwe residentie Pi-Ramesse zou bouwen.

De situatie in Fenicië in deze periode is onduidelijk. Tyrus lijkt tijdens de Midden-Bronstijd niet bewoond te zijn geweest en in het slechts ten dele opgegraven Sidon werden de lagen uit deze periode niet bereikt. Goede archeologische en epigrafische gegevens zijn er in feite alleen voor Byblos (Gubla), bekend om zijn uit deze tijd daterende nekropool, zijn „Obeliskentempel” en de in de „Montet-kruik” ontdekte schat. De stad onderhield vanouds nauwe banden met Egypte, waarvan ook enkele reliëfs en objecten met namen van farao’s van het Middenrijk getuigenis afleggen. Enkele Ur-III teksten vermelden een rond 2040 v. Chr. te Byblos regerende stadsvorst Ebdad/ti.

De Oudtestamentische tradities en gegevens over ‘Kanaän’ gaan niet tot 2000 v. Chr. terug. Men mag de komst van Abraham en zijn clan in Kanaän niet in die tijd dateren door eenvoudigweg alle bijbelse getallen (de hoge leeftijden van de aartsvaders en Mozes, de perioden van 40 of 80 jaar aan veel „richters” toegekend) bij elkaar op te tellen en daarmee terug te rekenen tot ca. duizend jaar vóór de bouw van Salomo’s tempel. Dat betekent ook dat we ons over de veel te vroege aanwezigheid daar van Hettieten en Filistijnen niet het hoofd moeten breken. Ook vroege „Proto-Arameërs”, in de persoon van de Aramees sprekende neef van Izak, Laban, zijn waarschijnlijk een anachronisme.

3. Chronologische onzekerheden

Zoals de lezer heeft gemerkt is het moeilijk voor deze periode eenduidige jaartallen te geven, ook voor Egypte en Mesopotamië, waarvoor we veel geschreven bronnen bezitten. Dat feit confronteert ons met het „chronologische probleem”, d.w.z. het nog steeds ontbreken van een vaste, liefst absolute chronologie voor deze periode. Volgens de boven aan Egypte gewijde alinea duurde de Eerste Tussentijd daar „ca. 120 à 150 jaar”, regeerde de 12e dynastie „ca. 180 jaar” en daaraan kan toegevoegd worden dat de vijftigjarige regering van Mentoehotep II te dateren is „ca. 2045-1995” of „ca. 2010-1960 v. Chr.”. Deze alternatieven zijn de jaartallen in de recente literatuur. De hogere vindt men bij J. VON BECKERATH, *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* (Mainz 1997), de lagere bij W.J. MURNANE, „The History of Ancient Egypt: an Overview”, in J.M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East* (New York 1995), II, 691-717. De specialisten zijn het (nog) niet eens.

Wat Mesopotamië betreft, is het verschil van mening slechts schijnbaar minder groot. De meeste onderzoekers berusten in het feit dat vaste jaartallen niet te geven zijn en houden het (voorlopig) maar bij de „midden-chronologie”, die uitgaat van een regering van Hammurabi van 1792 tot 1750 v. Chr. Niet omdat deze koning vastheid biedt, maar omdat hij zo bekend is en omdat de synchronismen uit zijn regering het met behulp van het paleisarchief uit Mari (de stad werd door Hammurabi in 1762 v. Chr. veroverd) mogelijk maken min of meer gelijktijdige vorsten en dynastieën in Mesopotamië en Syrië relatief te dateren. Bovendien kwam zijn dynastie aan haar einde toen de Hettitische koning Mursilis I de stad in 1595 v. Chr. veroverde, waardoor een link is gelegd met de Hettieten. Voor Mesopotamië geldt dat de preciese tijdsduur en opvolging van de koningen vanaf het begin van de Ur III-tijd in 2112 v. Chr. tot de ondergang van Babel

in 1595 v. Chr., inclusief de dynastieën van Isin en Larsa (de opvolgers van Ur III) volledig vastligt. Dat is belangrijk voor de geschiedschrijving van die periode van een half millennium, maar het is onzeker of men dit gehele blok met de aanhangers van de „lange chronologie” naar boven of met die van de terrein winnende „korte chronologie” naar beneden moet schuiven.

4. *Synchronismen*

Het zal duidelijk zijn geworden dat eigen chronologieën van Anatolië en de Levant voor deze periode onmogelijk zijn en dat de onzekerheden ten aanzien van Egypte en Mesopotamië hier doorwerken. Synchronismen tussen deze gebieden, waardoor men de onzekerheden tenminste aan elkaar kan koppelen om zo wat verder te komen, ontbreken vrijwel geheel voor deze vroege periode.

Een interessant synchronisme bestaat als koning *Jantin-Hammu* van Byblos, die blijkens een Mari-tekst rond 1780 v. Chr. heerste, dezelfde is als koning *Jantin*, die samen met farao Neferhotep, volgens een lijst de 22e vorst van de 13e Egyptische dynastie, op een te Byblos gevonden stuk van een Egyptisch reliëf voorkomt. Als dat zo is, is hij in ieder geval nà ca. 1794/59 v. Chr. (het einde 12e dynastie volgens resp. von Beckerath en Murnane) te dateren en bij alle onzekerheid zou dat erop kunnen wijzen dat, als de Egyptische chronologie juist is, de Mesopotamische midden-chronologie aan de hoge kant is. Een tweede, indirect synchronisme levert de vondst van een fraaie scepter met de naam van *Hetep-ib-Re* in een vorstengraf uit de Midden-Bronstijd te Ebla. Het was vermoedelijk een ceremoniële gift van deze vroege vorst van diezelfde 13e dynastie, die eerst in dienst stond van de laatste farao van de 12e dynastie, koningin Sobeknofre (een beeld van hem werd samen met beelden van haar gevonden). Ook dit synchronisme helpt helaas weinig, omdat we niet weten aan wie het (geplunderde) graf te Ebla toebehoorde en we geen Eblaïtische koningslijst voor deze tijd bezitten. Hoe teleurstellend ook, het voorkomen van zulke (indirecte) synchronismen geeft hoop voor de toekomst. De boven genoemde koning Ibdad/ti van Byblos, die volgens teksten uit Ur rond 2040 heerste, is uit Byblos zelf helaas niet bekend.

5. *De aard van het probleem*

Het chronologische probleem heeft in wezen twee oorzaken. De eerste is dat noch in Egypte noch in Mesopotamië een doorlopende jaartelling vanaf een vast beginpunt bestond. We kennen alleen voor de late tijd de zogenaamde „Seleucidische era”, die begon in 312 v. Chr. met de heerschappij

van Seleucus I over Mesopotamië. Daarom zijn we aangewezen op lijsten die vorsten en/of dynastieën met hun regeringsjaren en in betrouwbare volgorde overleveren. Zulke lijsten bestaan — voor Egypte vooral de „Canon van Turijn” en de lijst van Manetho, uit de 3e eeuw v. Chr.; voor Mesopotamië de Sumerische, de Assyrische en verschillende Babylonische koningslijsten¹ — maar ze leveren problemen op. Ze zijn meestal onvolledig bewaard of overgeleverd (die van Manetho via latere auteurs) en, voor zover controle aan de hand van authentieke inscripties mogelijk is, niet altijd betrouwbaar. Vooral de gedeelten die op de oudste perioden betrekking hebben zijn soms een mengeling van legende, historie en ideologie. Zonder vaste jaartelling en met gebrekkige lijsten werkt iedere chronologische onzekerheid of lacune door naar het verleden en dat raakt dus zeker de periode rond 2000 v. Chr.

Iedere lange geschiedenis kent perioden die slecht gedocumenteerd zijn. Dat zijn met name overgangspannen, waarin de gevestigde machten door externe of interne oorzaken verdwijnen en nieuwe vorsten of dynastieën opduiken, steden worden verwoest, ambtelijke carrières afgebroken, en archieven stoppen. Authentieke inscripties met dateringen uit zulke „dark periods” zijn vaak schaars en de inheemse geschiedbeschrijving heeft het met zulke perioden, soms uit ideologische overwegingen (denk aan de Hyksos) moeilijk. Zonder goede koningslijsten komen we in grote problemen en zijn ze er wel, dan kan een nieuwe dynastie integraal worden opgenomen en niet pas vanaf de koning die als veroveraar de troon beklom.

Dat geldt onder andere voor de laatste fase van de Oudbabylonische tijd in Mesopotamië. De zogenaamde „Dynastie van Zeeland” (met het dubieuze getal van slechts 11 koningen die samen 368 jaar regeerden!), die het zuiden vanaf ca. 1710 v. Chr. beheerste, wordt in haar geheel ná de dynastie van Babylon vermeld, die pas in 1595 v. Chr. eindigde. En de „Kassieten-dynastie”, die na 1595 v. Chr. de troon van Babylon veroverde, verschijnt er met haar vorsten die reeds daarvoor, gelijktijdig met de laatste koningen van Babylon, elders heersten. Bovendien hebben we de pech dat in de Babylonische koningslijst de namen en/of regeringsjaren van veel vroege Kassitische koningen beschadigd zijn. Tussen de ondergang van Babylon in 1595 v. Chr. en het begin van de zogenaamde 2e dynastie van Isin, rond 1155 v. Chr., ligt volgens de middenchronologie ca. 440 jaar, maar de lijst (waarvan de optelling wèl bewaard is) voert 36 Kassitische vorsten op die

¹ Zie D.B. REDFORD, *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, Missisauga 1986; D.O. Edzard - A.K. GRAYSON, artikel „Königslisten und Chroniken”, in *Reallexikon der Assyriologie* 6 (Berlin 1980-83) 77-135.

samen 576 jaar regeerden. Ook als die getallen op zichzelf juist zouden zijn, dan betekent dat in ieder geval een aanzienlijke overlapping van beide dynastieën, maar hoe groot die was, is niet bekend, en wie voor de korte chronologie kiest, moet die overlapping nog groter maken.

Voor Egypte bestaan enigermate vergelijkbare problemen, door lacunes of fouten in de lijsten en door het optreden van rivaliserende dynastieën, vooral tijdens de drie „Tussentijden”, die van de 9e-10e dynastie, die van 13e-17e dynastie, de Hyksos-periode, en die van de 22e-25e dynastie, de „Derde Tussentijd”. Lijsten met koningsnamen of rijen koningsfiguren, in tempels en graven van het Nieuwe rijk (de bekendste is die van Seti I, te Abydos), zonder opgave van regeringsjaren, helpen hier niet verder. Maar ook daarbuiten zijn er nog allerlei problemen, rond de opvolgers van Echnaton/Amenophis IV, de regering van Horemheb, de overgang van de 19e naar de 20e dynastie en het einde van die dynastie. In Egypte en Mesopotamië probeert men de „lijstchronologie” met behulp van originele, naar koningsjaren gedateerde inscripties aan te vullen of te corrigeren, en daarin wordt ook voortuigang geboekt, vooral ten aanzien van onzekerheden binnen overigens goed gedateerde dynastieën. Maar dat is voor „tussentijden”, met minder inscripties en meer vragen, veel moeilijker. Men kan ook niet altijd uitmaken of het hoogste in een datering voorkomende regeringsjaar van een koning ook zijn laatste was..

De waardevolle *Assyrische Koningslijst*² is hier en daar beschadigd. De regeringsduur van koningen 34-38 en 65-66 ontbreekt en er zijn een paar lastige varianten (14 of 24 jaar voor koning 61 en 3 of 13 jaar voor koning 82, zie noot 9). Verbetering op grond van koningsinscripties of oorkonden is niet mogelijk, omdat men daar met jaareponymen dateert, wat zonder de zeldzame eponymenlijsten geen regeringsjaren oplevert. Door de ontdekking van de Oudassyrische eponymenlijst door schrijver dezes is de totale regeringsduur van koningen 34-37 nu wel grotendeels bekend, en ze bleken veel langer geheerst te hebben (samen ruim 100 jaar) dan tot dusverre aangenomen. Deze lijst levert vooral voor de periode na ca. 1760 v. Chr. problemen op, omdat koning 40 (de zoon van Sjamsji-Adad I, bekend uit de Mari-teksten) aantoonbaar te veel (40) regeringsjaren krijgt en twee versies verschillende namen bieden voor zijn opvolger, terwijl no. 42 de eerste is van een reeks „6 koningen, zonen van niemand” (d.w.z. usurpatoren), die elkaar snel, binnen één jaar afgelost moeten hebben. Ook blijkt door vergelijking met originele bouwinscripties, dat in de lijst een enkele maal een koning, die de (jongere) broer van zijn voorganger

² Editie in het in noot 1 genoemde artikel, 102-116.

was, diens zoon is geworden. Dat is van belang omdat bij ontbreken van regeringsjaren het aantal generaties een waardevol gegeven is. Over een langere periode schommelt de tijdsduur per generatie, d.w.z. het aantal jaren dat een koning regeert alvorens door zijn zoon opgevolgd te worden, meestal rond de 20. Voor de Assyrische lijst is deze kennis nuttig, omdat de aantallen regeringsjaren van koningen no. 65 en 66 zijn afgebroken. Met behulp van enkele bouwinscripties kunnen we echter de volgende reeks opstellen, die ik hier presenteer in verband met het belang van deze lijst en als voorbeeld van de problemen en hun mogelijke oplossingen:

62 zoon v. 61 - 13 jaar	66 zoon v. 65 - [y] jaar	70 zoon ^a v. 68 - 8 jaar
63 zoon v. 62 - 12 jaar	67 zoon v. 65 - 6 jaar	71 zoon v. 70 - 10 jaar
64 zoon v. 63 - 1 maand	68 zoon v. 65 - 7 jaar	72 zoon ^b v. 69 - 27 jaar
65 zoon v. 62 - [x] jaar	69 zoon v. 68 - 9 jaar	

^a volgens de koningslijst zoon van 69, maar volgens een bouwinscriptie zijn broer.

^b volgens een manuscript van de lijst zoon van 70, volgens twee andere en een bouwinscriptie de zoon van 69.

De periode van koningen 62 tot en met 72 bestrijkt dus slechts vijf generaties, met een totale duur van $92 + x + y$ jaar. Dat betekent dat nos. 65 en 66 samen zeker niet meer dan 10 à 15 jaar zullen hebben geheerst. Dergelijke gegevens zijn belangrijk omdat een aangevulde en gecorrigeerde Assyrische koningslijst de enige mogelijkheid biedt de „duistere periode” in Mesopotamië te overbruggen.

De gemiddelde lengte van een generatie wordt ook gebruikt voor de Hettieten, die ons (in verband met de dodenkultus) wel lijsten met koningsnamen en gegevens over filiatie e.d. hebben overgeleverd, maar geen aantallen regeringsjaren. Voor de vermoedelijk 28 Hettitische koningen tussen ca. 1640 en 1180 v. Chr. (midden-chronologie) komt men met wellicht 19 generaties op een wat hoog gemiddelde van ca. 25 jaar, wat een argument zou kunnen zijn voor een wat kortere chronologie.

6. *Schijnoplossingen*

Sommigen dramatiseren de chronologische problemen en willen die door rigoreuze „herzieningen” oplossen. Een voorbeeld is het boek *Centuries of Darkness. A Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology*³, dat voor Egypte de duur van de „Derde Tussentijd”, traditioneel ruim 400 jaar (ca. 1070 - 664 v. Chr., tot aan de 26e dynastie, die van Sais) tot minder dan de helft wil inkorten door aan de 21e - 25e dynastie

³ Auteurs P. JAMES, I.J. THORPE, N. KOKKINOS, R. MORKOT en J. FRANKISH (London 1991).

slechts ca. 180 jaar toe te kennen. Al bestaan er zekere problemen met overlappende dynastieën en onvolledige gegevens, deze oplossing is volstrekt onaanvaardbaar. Argumenten ertegen vindt men o.a. bij L. TÖRÖK, in zijn studie over het koninkrijk van Kush tijdens het eerste millennium⁴ (de Kushiëten veroverden onder Piye rond 747 v. Chr. de troon en gelden als 25e dynastie), al geeft hij toe dat enige verlaging van de einddatum van de 20e dynastie, althans vanuit Nubisch perspectief, verdedigbaar is. Voor een solide analyse van deze periode kan men het beste KITCHEN's klassieke boek raadplegen.⁵ Even ongeloofwaardig zijn de chronologische inkortingen eind 1998 in de EO-serie „Farao's en de Bijbel” de kijker voorgespiegeld (en sindsdien in boekvorm gepubliceerd), waarin Sjosjenk I (= Sisak van het Oude Testament, na het midden van de 10e eeuw v. Chr.) werd gelijkgesteld aan Ramses II (midden 13e eeuw v. Chr.)! Diens dochter zou dan rond 940 v. Chr. aan koning Salomo van Israël zijn uitgehuwelijkt en men presteerde het zelfs de namen van Salomo's voorgangers op de troon, David en Saul, in een Amarna-brief terug te vinden.

Dergelijke pogingen hebben vaak andere dan zuiver chronologische oogmerken. „Nieuwe chronologieën” kunnen het doel hebben bepaalde theorieën te bewijzen (zoals ook bij VELIKOVSKY het geval was), terwijl men soms ook bewust inspeelt op de publieke interesse voor spectaculaire oplossingen, die de „saaie” traditionele inzichten onderuit halen. Bij de EO-serie sprak de wens mee de bijbelse geschiedenis „uit haar historisch isolement te halen”. Door herdatering van de geschiedenis van omringende volken probeert men het feit dat Israëls „grote” koningen, David en Salomo, in buitenbijbelse bronnen niet voorkomen en dat veel onderzoekers het bijbelse beeld van hun regering onbetrouwbaar achten, te verhelpen. Zulke pogingen miskennen vaak de historische realiteit en kenmerken zich door selectief, soms amateuristisch gebruik van de bronnen. Vaak negeert of miskent men ook het feit dat oude schriften en talen een ontwikkeling doormaken, die het eenvoudig verbiedt originele inscripties enkele eeuwen te verplaatsen. Een ander serieus gebrek is dat men oplossingen zoekt voor een bepaalde regio of periode, zonder zich er voldoende rekenschap van te geven wat dit voor buurlanden en jongere of oudere perioden betekent. Het Oude Nabije Oosten is nu eenmaal, zeker sinds het midden van het 2e mill. v. Chr., een gebied met veel politieke en culturele dwarsverbanden, die talrijke

⁴ L. Török, *The Birth of an Ancient African Kingdom. Kush and her Myth of the State in the First Millennium B.C.* (Lille 1995).

⁵ K.A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (110-650 B.C.)*, (Warminster 1995, 3rd ed.).

synchronismen opleveren. Men kan en mag koningen van Egypte of Israël geen eeuwen verplaatsen zonder grondig te analyseren of dat met de geschiedenis en archeologie van buurlanden (de Hettieten, Babylonië, Ugarit, e.d.) te rijmen valt. Selectieve bewijsvoering verraaft meestal de kwaliteit van wat er gebeurt.

7. *Uitgangspunten en feiten*

Om chronologische problemen op te lossen moet men eerst vaststellen tot wanneer de chronologie (vrijwel) zeker is en vandaaruit proberen terug te gaan in de tijd.⁶ Van grote betekenis is hiervoor, ondanks de boven genoemde problemen, de Assyrische Koningslijst. Zij is van oudsher gebaseerd op lijsten met jaareponymen, d.w.z. een chronologische bron naast en onafhankelijk van kronieken en koningsinscripties.⁷ Ten tweede is zij door correlatie met de „Canon van Ptolemaeus”⁸ en dankzij de vermelding van een zonsverduistering tijdens het eponymaat van (zoals wij kunnen berekenen) het jaar 763 v. Chr. absoluut is gedateerd. Met deze lijst hebben wij, als de problemen in verband met verschillen tussen de manuscripten zijn opgelost⁹ (en zo niet, dan met een marge van ca. 10 jaar) een chronologie die tot ca. 1420 v. Chr. vrijwel zeker is. Die zekerheid neemt toe als bewezen kan worden dat het in Assyrië vanouds gehanteerde maanjaar (van ca. 355 dagen) pas tegen 1100 v. Chr. voor het zonnejaar werd ingewisseld. Is dat zo, dan moet men daarvoor cumulatief per 33 jaar 1 jaar aftrekken. De bekende

⁶ Ik moet mij hier tot hoofdlijnen beperken en ga dus niet in op allerlei „kleinere” problemen. Ik verwijs voor meer gegevens naar mijn bijdrage in A.S. VAN DER WOUDE (ed.), *Bijbels Handboek. I. De Wereld van de Bijbel* (Kampen 1999, 3e druk), 315-322 en 375v., met literatuuropgaven (een tekst die overigens al in 1997 werd afgerond en voor deze herdruk minder grondig herzien kon worden dan nodig was).

⁷ Correlatie tussen beide is mogelijk via kronieken en annalen, die politieke gebeurtenissen verbinden met koningen en dateren naar jaareponiemen. De eponiem werd aanvankelijk door het lot aangewezen, maar vanaf het einde van de 14e eeuw fungeert de koning, meestal tijdens zijn eerste volledige regeringsjaar, als eponiem. Het instituut van de jaareponiemen werd niet lang na 2000 v. Chr. ingevoerd. De koningslijst geeft dan ook voor de eerste koningen na de Ur III-tijd geen regeringsjaren, omdat „[zij alleen voorkomen op] bakstenen (d.w.z. korte bouwinscripties), maar hun eponiemen niet zijn gevonden/aangegeven”.

⁸ Een aan Babylonië ontleende, in 747 v. Chr. beginnende lijst van exact gedateerde koningen, die doorloopt tot de regering van keizer Augustus. Deze lijst leverde de astronoom Ptolemaeus het chronologisch raamwerk voor het exact dateren van vroegere hemelverschijnselen, waarvan de systematische waarneming en optekening in 747 v. Chr. in Babylonië was begonnen. De lijst bevat ook die Assyrische koningen die de Babylonische troon hadden veroverd.

⁹ Een manuscript geeft koning no. 82 tien jaar meer en koning 61 tien jaar minder dan de andere, verschillen die elkaar opheffen

koning Assur-uballit heeft dan niet ca. 1353-1318 v. Chr. geregeerd, maar ca. 1346-1312.

De datering van Assur-uballit I is belangrijk, omdat hij als afzender van twee brieven in de internationale, in Egypte gevonden *El-Amarna-correspondentie* verschijnt. Zijn brief EA 15 is gericht aan „de koning van Egypte”, en EA 16 aan een farao wiens naam helaas zwaar beschadigd is, misschien Echnaton of anders Tutanchamons opvolger Ay. Beide mogelijkheden vallen, uitgaande van de gangbare Egyptische dateringen (Echnaton vanaf ca. 1353, Ay vanaf ca. 1322 v. Chr.), binnen de regeringsduur van Assur-uballit, al is helaas niet duidelijk wanneer precies. Maar ook al laat dit synchronisme een marge bestaan, essentieel is, dat het in staat stelt andere aan de Amarna-correspondentie deelnemende vorsten globaal te dateren, b.v. Burnaburiasj van Babylonië en Tusjratta van Mitanni, die beide zowel met Amenhotep III als met Echnaton correspondeerden.

Dat geldt ook de Hettitische koning Suppiluliuma (correspondeert met farao *Hu-u-ri-i-ia*, d.w.z. Echnaton of Tutanchamon), wiens grote Syriëveldtocht rond het midden van de 14e eeuw v. Chr. de politieke kaart ingrijpend wijzigde. Het bracht hem in contact met oude en nieuwe vazalvorsten in Karkemisj, Ugarit, Amurru, e.a, die daarmee ook globaal gedateerd zijn. Ook na hem bleven de contacten tussen Egypte en de Hettieten veelvuldig. Eerst zijn ze vijandelijk — de slag bij Qadesj aan de Orontes tussen Muwatallis II en Ramses II, in ca. 1275 v. Chr. — daarna vriendschappelijk — het „verdrag van eeuwige vrede” tussen Ramses II en Hattusilis III, 15 jaar later, gevolgd door een geregelde correspondentie. Daarbij is ook correlatie met Assyrië mogelijk, dat vanaf ca. 1250 v. Chr. onder Salmanassar I en Tukulti-Ninurta I bij de Eufraat in militair conflict kwam met de Hettieten en het rijk van Mitanni definitief van de kaart deed verdwijnen. Chronologisch belangrijk is voorts de vermelding een zonsverduistering in het 10e jaar van de Hettitische koning Mursilis II, die vermoedelijk te dateren is in 1312 v. Chr., en de Egyptische vermelding dat de nieuwe maan tijdens het 52e regeringsjaar van Ramses II op de 27e dag van de 2e *peret*-maand viel. Uitgaande van de cycli van maandata¹⁰ en de door de synchronismen met de Hettieten en Assyrië beperkte aantal

¹⁰ Een periode van 25 burgerlijke jaren is vrijwel gelijk aan 309 maanmaanden; na zo'n 25-jaarscyclus kon een bepaalde maanfase weer op dezelfde kalenderdatum worden waargenomen. Omdat de herhaling van dezelfde maanfase zich na 11 jaar één dag later en na 14 jaar één dag vroeger laat waarnemen, moet men — omdat de nauwkeurigheid van de feitelijke observatie beslissend is — voorzichtigheidshalve bij het bepalen van alternatieven ook deze „halfcycli” gebruiken.

jaren waarbinnen dit gebeurd moet zijn, waren drie alternatieven beschikbaar: 1253, 1239 of 1228 v. Chr. Historische argumenten hebben daarbij een voorkeur voor de laagste datum bepaald, d.w.z. 1279-1212 v. Chr. als regeringstijd van Ramses II. Al deze synchronismen en feiten betekenen dat de chronologiën voor deze periode vrij vast ligt en dat verschuivingen van meer dan 10 à 15 jaar in feite onmogelijk zijn.

8. „Duistere perioden”

Hiermee kunnen we echter de vraag wat er rond 2000 v. Chr. gebeurde nog niet oplossen. Zowel voor Egypte als voor Mesopotamië moeten we daartoe een „duistere periode” chronologisch zien te overbruggen. Voor Egypte loopt die van het begin van de „Tweede Tussentijd”, rond 1790 à 1760 v. Chr. (de 13e-17e dynastie, met daarin de Hyksos) tot het begin van het Nieuwe Rijk, toen Ahmosis rond 1540 v. Chr. de laatste Hyksoskoning, Chamudi, had overwonnen, waarmee de 18e dynastie een aanvang nam. Voor Babylonië is het de periode tussen de ondergang van Babylon, in ca. 1595 v. Chr. en het eind van de 15e eeuw v. Chr., als we door de Assyrische en de Babylonisch-Kassitische Koningslijsten weer vaste grond onder de voeten krijgen. In beide gevallen is de lengte van de „duistere periode” onzeker en in feite een werkhypothese, omdat de historische overlevering voor de tussenliggende eeuwen lacuneus is.

De „duistere perioden” vallen echter niet samen, want in Egypte gaat het om de tijd tussen ca. 1790/60 en ca. 1540 v. Chr., in Babylonië om ca. 1595 tot ca. 1400 v. Chr. Theoretisch zouden de chronologieën elkaar moeten kunnen helpen, maar helaas zijn er in deze „dark ages” geen goede synchronismen en bij hun veldtochten in Syrië (tot Karmemisj toe) komen Thutmosis I (ca. 1500 v. Chr.) en III (ca. 1450 v. Chr.) geen Babyloniërs of Assyriërs tegen. Hier en in deze periode zou de Hettitische chronologie behulpzaam kunnen zijn, maar voor deze laatste fase van het Hettitische „Oude Rijk”, na Telepinus I, is de historische overlevering gebrekkig en de opvolging der koningen grillig: de twee voorgangers van de in het onderstaande schema genoemde Tudhalias I (einde 15e eeuw v. Chr.) werden vermoord. Zelfs vermeende zekerheden blijken niet altijd te kloppen. Op grond van het aaneensluiten van twee fragmenten van de „Turijnse koningspapyrus” heeft men veelal aangenomen dat de 15e of Hyksos-dynastie 108 jaar regeerde. Bij bestudering van de originelen, onlangs door Dr. B. HARING, bleken de fragmenten met de getallen „100” en „8” niet aan elkaar passen, zodat de 15e dynastie zowel korter als langer kan hebben geregeerd! Het volgende schema brengt de „duistere perioden” enigszins in kaart.

Egypte	Mesopotamië		Hettieten
	Assyrië (koningen)	Babylonië	
(dynastieën)			
13e ca. 1794/59-1640	40 Isjme-Dagan	Hammurabi	
14e ?	tot ca. 1760?	1792-1750	
15e ca. 1650/40-1540	41-47 ca. 10 j (?)		Hattusilis I
16e lokale vorsten	48-55 ca. 115 j.	Samsu-ditana	ca. 1650-1620?
17e ca. 1645/30-1540	56-60 ca. 40 j.	tot 1595 v.C.	Mursilis I
	61 Puzur-Assur ■	Kassieten 4-9?	ca. 1620-1590?
18e ca. 1540 -1293	62-68 ca. 50 à 60 j	Kassiet no. 10	Telepinus
Amenophis II	69 Assur-bel-nisjesu	Karaindasj	Tudhalias I
ca. 1425-1400	ca. 1410-1400	ca. 1410	ca. 1425-1410?
Amenophis IV	73 Assur-uballit	Burnaburiasj II	Suppilulumas
ca. 1353-1336	ca. 1353-1318	ca. 1350-1323	ca. 1350-1324?

De jaartallen in dit schema zijn vaak bij benadering, uitgaande van gangbare chronologieën, zonder de verschillen in visie weer te geven (b.v. over het einde van de Hyksos-dynastie en het begin van het Nieuwe Rijk, etc.). De synchronismen vanaf ca. 1420 v. Chr. berusten op of zijn afgeleid uit de El-Amarna-correspondentie (b.v. Burnaburiasj II van Babylon schrijft dat zijn grootvader Karaindasj al met Egypte correspondeerde en datzelfde beweert Assur-uballit van zijn grootvader Assur-bel-nisjesu). Koning 61 van Assur was volgens een kroniek tijdgenoot van de 10e Kassitische koning (Burnaburiasj I).

9. *Astronomische oplossingen?*

Vanouds heeft men geprobeerd met behulp van uit Egypte en Babylonië beschikbare astronomische gegevens de kloof te overbruggen. Voor Egypte met gegevens over Sothis en de maan (zie paragraaf 7), voor Babylonië met informatie over Venus. Beide methoden zijn al vaak beschreven en kritische bekeken, zodat ik mij beperk tot de wezenlijke informatie.

Egypte: Sothis = Sirius

Bij Sothis gaat het om de heliakische opkomst van de ster Sirius, d.w.z. de eerste keer (dag) dat deze in Egypte gedurende twee maanden per jaar onzichtbare ster weer boven de horizon verschijnt. Uitgaande van een zonnejaar van $365\frac{1}{4}$ dagen valt die opgang pas na 1460 jaar, een „Sothis-cyclus”, weer op dezelfde dag van de Egyptische kalender met 365 dagen per jaar. Registratie van de opkomst op een bepaalde datum — op dag *a* van maand *b* in jaar *c* van koning *d* — maakt, als men een gefixeerd beginpunt heeft, mogelijk te berekenen hoever het kalenderjaar in verhouding tot het juliaans kalenderjaar „opgeschoven” is. Twee precieze registraties van Sothis’ opkomst in de late tijd (in 139 na en 238 vóór Christus) leggen de link met onze jaartelling en maken een absolute datering in principe mogelijk. Maar oude observaties zijn helaas niet talrijk, niet altijd volledig (zo

kan de koningsnaam ontbreken) en van de atmosferische toestand afhankelijk, terwijl de plaats van waarnemen (Boven- of Beneden-Egypte, b.v. Memphis of Elefantine) chronologisch verschil maakt. Desondanks boezemt een waarneming tijdens het zevende regeringsjaar, zeer waarschijnlijk van koning Sesostris III, vermoedelijk in zijn pyramidestad El-Lahoen, vertrouwen in, wat leidt tot een regeringsbegin van deze koning in 1872 v. Chr. Daarmee zou dan de hoognodige brug over de „Tweede Tussentijd” heen geslagen zijn. Als de farao inderdaad (slechts) 19 jaar heeft geregeerd, komen we met het jaar 2000 v. Chr. in Egypte kort vóór het begin van de 12e dynastie uit. Toch blijven er onzekerheden, ook over de totale lengte van deze belangrijke dynastie (ca. 180 jaar?), die voor het eerst het co-regentschap van de kroonprins instelde. MURNANE laat haar in 1938 v. Chr. beginnen, VON BECKERATH in 1976 v. Chr., wat vooral een gevolg is van berekeningen voor de lengte van de moeilijke 8e-10e dynastieën.

Babylonië: Venus

Astronomische berekeningen voor Babylonië gaan uit van de zogenaamde „Venus-data”. In een vele eeuwen jonger manuscript van het 63e tablet van de grote serie met astrologische omina, *Enuma Anu Enlil*¹¹, vindt men een reeks observaties over perioden van zichtbaarheid en onzichtbaarheid van Venus (haar conjuncties, als ze tussen aarde en zon, of de zon tussen haar en de aarde in staat) gedurende de eerste acht regeringsjaren van de Oudbabylonische koning Ammisaduqa (ca. 2e helft 17e eeuw v. Chr.). Dit zich cyclisch herhalende verschijnsel, bepaald door de onderlinge stand en de verschillende omloopsnelheden van Aarde en Venus (225 dagen), resulteert in wisselende perioden van (on)zichtbaarheid, die zich cyclisch door het Babylonische (maan)jaar bewegen. Na een cyclus van 64 (8×8) of 56 (7×8) jaren¹² valt de eerste of laatste zichtbaarheid weer op precies dezelfde dag van het kalenderjaar. Deze continue reeks gegevens over acht jaren heeft men gelegd naast wat theoretisch voor een absoluut gedateerde 17e eeuw v. Chr. te berekenen valt en daaruit resulteerden drie alternatieven. Door gerekend naar de regeringsjaren van koning Hammurabi (die 146 jaar vóór Ammisaduqa koning werd) zijn ze: 1848-1806, 1792-1750 of 1728-1686 v. Chr., die men aanduidt als de lange, midden- en korte chronologie. Daaruit kiezen bleek echter niet gemakkelijk en bovendien is er nog steeds

¹¹ Laatste editie door E. REINER, *The Venus Tablet of Ammisaduqa (Babylonian Planetary Omens, Part 1; Malibu 1975)*.

¹² Na 584 dagen (ca. 20 maanden), de zogenaamde synodische omlooptijd, heeft Venus van de aarde uit gezien weer dezelfde stand t.o.v. de zon en vijf van die omlopen zijn gelijk aan acht jaren minus ca. 4 dagen.

twijfel ten aanzien van de basisgegevens, die enkele schrijf- of rekenfouten moeten bevatten. Hoewel men meestal de middenchronologie aantreft, hebben beide andere ook aanhangers, en soms gaat men zijn weg onafhankelijk van deze astronomische gegevens.

10. Assyrische „afstandsberekeningen”

Een andere mogelijkheid om de „duistere periode” in Mesopotamië te overbruggen bieden „afstandsberekeningen” in Assyrische bouwinscripties. Bij restauratie van oude tempels ontdekten koningen in de fundamentelementen geregeld bouwinscripties van voorgangers, die er (veel) eerder gebouwd hadden. Sommige Assyrische koningen vanaf de 13e eeuw v. Chr. noemen die voorgangers niet alleen, maar geven ook aan hoeveel jaren er sinds die vorige restauraties verstreken waren, soms per etappe gespecificeerd: „x jaar vóór mij bouwde koning A, y jaar vóór A koning B, en z jaar (daarvoor) koning C”. De jaren werden ongetwijfeld berekend op basis van de koningslijst en omdat oude koningen nooit vermelden in welk regeringsjaar zij hun werk uitvoerden gingen de schrijvers of van het begin of van het eind van hun regering uit (twee varianten van een oude afstandsberekening verschillen precies evenveel jaren als de laatste koning regeerde). De oudste opgave stelt dat eerst Erisjum I de tempel bouwde, 159 jaar na hem Sjamsji-Adad I, en 580 jaar later Salmanassar I (troonsbestijging ca. 1265 v. Chr.). Later, in 679 v. Chr., herhaalt koning Esarhaddon (die bij zijn werk de inscriptie van Salmanassar moet hebben gevonden) deze getallen en voegt eraan toe dat hijzelf 586 (variant: 580) jaar na Salmanassar bouwde. Met verwerking van de maanjaar-correctie zou Sjamsji-Adad dan in ca. 1823 of 1817 v. Chr. gestorven zijn, wat nog vroeger is dan de middenchronologie aanneemt (1776 v. Chr.). Vanuit onze kennis zouden we daar graag nog ca. 25 jaar van aftrekken, omdat Sjamsji-Adads zoon (zoals uit gegevens uit Mari duidelijk is) vrij zeker niet 40 maar slechts ca. 15 jaar zelfstandig heeft geregeerd. Maar latere koningen, die de lijst voor dit soort berekeningen gebruikten, gingen natuurlijk uit van de daar genoemde getallen.

Een mogelijk oplossing is te veronderstellen dat Salmanassar (koning no. 77) niet bedoelde 580 jaar na Sjamsji-Adad (koning no. 39) gebouwd te hebben, maar 580 na de eerste bouwer, Erishum I (koning no. 33), waarbij de 159 jaar die deze laatste van Sjamsji-Adad scheidde in het totaal van 580 jaar zijn verdisconteerd. Dan is de afstand tussen Salmanassars troonsbestijging en Sjamsji-Adads dood slechts 421 jaar en dat klopt beter met het totaal der regeringsjaren voor de koningen nos. 76-40 in de lijst vermeld. Dat komt, met ca. 15 jaar voor koningen 65 en 66 en met verdisconteren van de maanjaar-correctie, op ca. 450 jaar. Dat zou betekenen

dat Sjamsji-Adad rond 1715 v. Chr. zou zijn gestorven. Als we daar nog de extra 25 jaar van Sjamsji-Adads zoon aftrekken komen we op ca. 1690 v. Chr., wat het einde van de middenchronologie zou betekenen. Maar deze oplossing bevat nog te veel onzekerheden om zomaar aanvaard te worden. Bovendien, in een andere „afstandsberekening” vermeldt Tiglath-Pileser I (ca. 1100 v. Chr.) dat hij 701 jaar na Sjamsji-Adad bouwde, wat diens regeringseinde (of -begin?) in ca. 1780 of 1755 v. Chr. plaatst. De onzekerheid blijft bestaan en het is duidelijk dat we nieuwe feiten en methoden nodig hebben om tot een oplossing te komen.

11. *Een nieuwe methode: dendrochronologie*

Een nieuwe methode die steeds belangrijker wordt en exacte gegevens oplevert, is de dendrochronologie. Deze gaat uit van de wisselende dikte van de jaarlijkse groeiringen van bomen, die bepaald wordt door het klimaat, vooral van neerslag en temperatuur. Door vergelijking en combinatie bouwt men een continue reeks van zoveel mogelijk jaren op, die dan als chronologische norm gehanteerd wordt, als een soort ijklat, waarmee nieuwe houtvondsten chronologisch „geplaatst” kunnen worden. Voorwaarde voor absolute datering is natuurlijk dat zo’n reeks ergens met onze moderne kalender verbonden kan worden. Het basisprincipe werd reeds in 1837 geformuleerd, maar pas bijna een eeuw later in Amerika in praktijk gebracht en heeft thans een grote mate van betrouwbaarheid bereikt. Men gebruikt bij voorkeur een reeks gebaseerd op eenzelfde, voor klimatologische factoren gevoelige boomsoort. De oudste norm is een meer dan achtduizend jaar lange reeks van de *pinus aristata*, een boven 3000 m. hoogte in het zuidwesten van de Verenigde Staten langzaam groeiende en lang (soms meer dan 4000 jaar) levende boom, waarvan de groeiringen de jaarlijkse verschillen in hoeveelheid neerslag goed weerspiegelen. Samples genomen uit absoluut gedateerde ringen van deze boom worden daarom ook al vele jaren gebruikt om de radiocarbon- of C¹⁴-chronologie te controleren en systematische afwijkingen daarin (door de veranderingen in het magnetische veld van de aarde of in de activiteit van de zon) op te sporen en via een zogenaamde „calibratie-curve” te corrigeren. Ook voor de Europese prehistorie is de dendrochronologie belangrijk geworden.

Voor het Oude Nabije Oosten kan men niet uitgaan van nog levende bomen en moet men werken met in de oudheid gebruikte en goed bewaarde balken en stammen. Dit onderzoek is geconcentreerd in the „Malcolm and Carolyn Wiener Laboratory for Aegean and Near Eastern Dendrochronology” van de Cornell Universiteit te New York and staat onder leiding van

PROF. P.I. KUNIHOLM. Hij heeft door jarenlange analyses thans een continue reeks van ruim 2000 Anatolische jaarringen opgebouwd, gebaseerd op hout van jeneverbess, ceder, eik en buksboom.¹³ Het laatste resultaat (eind 1999) is een reeks die loopt van 2660 tot 627 v. Chr., met een marge ca. 5 jaar, vooral veroorzaakt door enkele gevallen van onzekerheid over de vraag of de jongst bewaarde groeiring inderdaad die direct onder de bast is.

Deze opgaven vermelden absolute data, hoewel de reeks jaarringen naar onderen toe nog niet met onze absolute chronologie is verbonden. Aanvankelijk poogde men deze reeks absoluut te dateren via radiocarbon-analyse van samples, maar dat levert altijd een onzekerheidsmarge op van \pm enkele decennia, wat voor de chronologie van de periode rond 2000 v. Chr. te veel is om bruikbaar te zijn. Absolute datering lijkt nu mogelijk door determinatie van de twee meest „uitzonderlijke groeiverschijnselen” van het 2e mill. v. Chr., in de vorm veel dikkere jaarringen dan normaal, de eerste in de 17e eeuw, de tweede in de 12e eeuw v. Chr. Ze konden worden verbonden met indicaties voor ingrijpende atmosferische afwijkingen, in dezelfde periode en op dezelfde onderlinge tijdsafstand, aangetroffen in gedateerde samples uit diepteboringen in het Groenlandse ijs. Het tweede verschijnsel hing samen met een uitbarsting van de vulkaan Hekla (op IJsland) in 1157 v. Chr., het eerste kon gedateerd worden in 1628 v. Chr. en dat vormt sindsdien de hoeksteen van Kuniholms archeologische dateringen.

De conclusie dat de eerste „abnormaliteit” een gevolg zou zijn van de bekende uitbarsting van de vulkaan Santorini op het eiland Thera,¹⁴ heeft veel vragen opgeroepen. Zo werd namelijk een link gelegd met Egypte in de periode direct na de Hyksostijd, als de door Ahmosis veroverde stad Avaris, tijdens het begin van de 18e dynastie blijkbaar opnieuw als koninklijke citadel functioneert.¹⁵ Aan de noordzijde van het platform van de paleiscitadel werden namelijk talrijke fragmenten gevonden van wand-schilderingen in Minoïsche stijl, met o.a. resten van afbeeldingen van stieren en stieracrobaten tegen de achtergrond van een labyrint met een patroon dat volgens ARTHUR EVANS het paleis van Knossos symboliseerde. Deze schilderingen lijken min of meer gelijktijdig met die van Thera, wat wordt

¹³ Daarnaast zijn er enkele losse reeksen, o.a. een van 576 jaar uit neolithische lagen te Çatal Hüyük, een van 298 jaar uit het 4e mill. v. Chr. voor Arslantepe, en een van 226 jaar voor Troje uit het begin van het 3e mill. v. Chr.; zie P.I. KUNIHOLM, *Acta Archaeologica* 67 (1996) 327-335.

¹⁴ Zie P.I. KUNIHOLM e.a., „Anatolian tree-rings, volcanic eruptions, and the absolute chronology of the East Mediterranean 2270-718 B.C.”, *Nature* 381 (1996) 780-783.

¹⁵ Zie voor Avaris en de chronologische implicaties M. BIETAK, *Avaris. The Capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el-Dab'a* (London 1996).

bevestigd door de aanwezigheid op beide plaatsen van hetzelfde Laat-Cypriotische aardewerk en van stukken puimsteen, die volgens chemische analyse afkomstig zijn van de Santorini-vulkaan. Maar een zo vroege datering van de citadel en dus van farao Ahmosis, zou betekenen dat de datum voor het begin van het Egyptische Nieuwe Rijk ca. 125 jaar vervroegd moet worden, wat onmogelijk lijkt. Hoe en wanneer deze schilderingen in Avaris aangebracht werden is een vraag die nog moet worden opgelost.¹⁶ De identificatie van het jaar 1628 v. Chr. als dat van de Santorini uitbarsting blijft daarom onzeker.

Belangrijk voor de chronologie blijft dat de via het Groenlandse ijs geïdentificeerde „groeiabnormaliteiten” in Anatolische jaarringen nu absoluut gedateerd kunnen worden. De consequenties daarvan laten zich echter nog slechts globaal berekenen. Exacte historische dateringen via de Anatolische dendrochronologie zijn slechts mogelijk onder ideale omstandigheden, als we weten in welk jaar (liefst slechts van hun bast ontdane) stammen voor de bouw van een paleis of tempel gebruikt werden en we tegelijkertijd een inscriptie bezitten die die bouw in een bepaald jaar van een bekende vorst dateert. Helaas ontbreken vroege bouwinscripties uit Anatolië (datering van balken uit Assur of Mari zou meer helpen) en bovendien bevatten, zoals boven al vermeld, vroege bouwinscripties nooit zulke gedetailleerde informatie.

Toch zijn enkele conclusies mogelijk, omdat tussen de 20e-18e eeuw v. Chr. Assyrische handelaars in Anatolië actief waren en in de handelskolonie in de benedenstad van Kanisj hun spijkerschriftdocumenten hebben achtergelaten. Kuniholms laatste conclusies zijn dat het „oude paleis” van Kanisj in ca. 2033 v. Chr. (± 4 jaar) gebouwd werd (levensduur tot de verwoesting ervan nog onbekend) en het jongere paleis (wel het „Warsjama-paleis” genoemd) in 1810 v. Chr. werd gebouwd en minstens tot 1749 v. Chr. bleef bestaan. Die gegevens zijn nu te combineren met Assyrische informatie over die tijd, zowel over de bloeitijd van de Oudassyrische handel in laag II van de kolonie, tijdens het bestaan van het „oude paleis” op de stadsheuvel, als over de jongere laag Ib, gelijktijdig met het „paleis van Warsjama”. De in 1998 door schrijver dezes in het Museum van Ankara ontdekte lijst met Assyrische jaareponymen biedt hierbij veel beter chronologisch houvast. De Assyrische aanwezigheid tijdens laag II van de kolonie bestrijkt een periode van meer dan honderd jaar en beslaat (delen

¹⁶ BIETAK, *op. cit.* 80v. suggereert handelsrelaties met de Minoïsche centra en overweegt een Minoïsche achtergrond van Ahmosis's moeder, die de titel „Meesteres van de oevers van de *Hau-nebut*” voerde.

van) de regering van de Assyrische koningen nos. 33-37. Die bloeiperiode moet rond 1835 v. Chr. (middenchronologie) door een ramp zijn geëindigd, een gebeuren dat moet samenhangen met de verwoesting van het „oude paleis” van de stad. Na een interval van ca. 35 jaar bloeit de handel weer op tijdens laag Ib van de kolonie, de periode waarin op de stadsheuvel het ‘Warsjama-paleis’ bestaat. In die periode spelen de Assyriërs een bescheidener rol en dus zijn er veel minder gedateerde oorkonden. Maar het aantal uit die periode bekende jaareponymen (aan te vullen met gegevens uit twee andere handelsnederzettingen en uit steden in Noord-Mesopotamië, waar Assyrië de dienst uitmaakte) suggereert een lengte van zeker 50 à 60 jaar. De filologische en dendrochronologische gegevens met elkaar verbindend kunnen we concluderen dat de jongere fase van de handel waarschijnlijk rond 1800 v. Chr. is begonnen. Dat past bij de herbouw van het „paleis van Warsjama” in 1810 v. Chr. en bij het feit dat de hervatting van de Assyrische handel verbonden is met de regering van de Assyrische koning Sjamasji-Adad I, die volgens de middenchronologie ca. 1808-1776 v. Chr. (met maanjaarcorrectie ca. 1787-1756 v. Chr.) regeerde. Sjamsji-Adad had een aantal jaren nodig om zijn macht over Noord-Mesopotamië — waar de karavaanroutes naar Anatolië doorheen liepen — uit te breiden, waarbij vooral de energieke koning Jachdun-Lim van Mari zijn rivaal was. Die strijd werd niet vóór 1800 v. Chr. beslist, drie jaar later gevolgd door de verovering van Mari, waar zijn jongste zoon onderkoning werd. Dit scenario suggereert een hervatting van de handel op Anatolië na 1800 v. Chr. Met de maanjaarcorrecties levert dat het volgende beeld op: verwoesting van „oude paleis” en laag II van de kolonie ca. 1815, herbouw paleis ca. 1810 v. Chr., herleving van Assyrische handel ca. 1780, einde na 1720 v. Chr.

De dendrochronologie heeft nog voor een andere link tussen Anatolië en Assyrië gezorgd. Bij opgravingen te Acemhoyük, een grote oude stad ten zuiden van het Zoutmeer, werd een paleis blootgelegd, dat volgens de dendrochronologie in 1752 v. Chr. werd gebouwd. Hierin zijn kleizegelingen ontdekt met het zegel van de stad Assur en van de genoemde koning Sjamsji-Adad van Assyrië (en van een uit de Mari-teksten bekende koning van Karkemisj). Als die datering juist is betekent dit dat Sjamsji-Adad in ieder geval rond 1750 v. Chr., en waarschijnlijk jaren later, nog leefde en dat dus de middenchronologie te hoog is.

12. Een nieuwe archeologisch-historische oplossing

De meeste recente bijdrage tot de oplossing van het probleem is een publicatie door een team onderzoekers o.l.v. H. GASCHÉ, getiteld *Dating*

*the Fall of Babylon. A Reappraisal of Second-Millennium Chronology.*¹⁷ Het is een grondige, multidisciplinaire aanpak van het probleem op basis van archeologische, filologisch-historische en astronomische gegevens. Het onderzoek vond zijn oorsprong in de overtuiging van de archeoloog GASCHE (o.a. opgraver van *Tell ed-Der* = Sippar-Amnanum), dat de traditioneel aangenomen tijdsafstand tussen de laatste fase van de Oud-babylonische tijd (volgens de middenchronologie ca. 1600 v. Chr.) en de beter gedocumenteerde Kassietische tijd van ca. 1400 v. Chr., veel minder is dan 200 jaar. De vormontwikkeling van representatieve typen gebruiks aardewerk en de stratigrafie van de (niet zo talrijke) opgravingen waar beide fasen vertegenwoordigd zijn, wijzen zijns inziens op een veel kortere tussentijd. Historisch wordt dit vooral beargumenteerd met de vondsten in de „Ville royale” van Susa gedaan, waar de continue lagen A XIII-XI juist deze periode bestrijken. Dankzij de aanwezigheid van geschreven teksten, met o.a. vermeldingen van de lokale vorsten van Elam en Susa (van wie een enkele ook in Babylonische bronnen is gedocumenteerd)¹⁸ kunnen deze lagen redelijk gedateerd worden. Een en ander leidt tot de conclusie dat de genoemde tijdsafstand waarschijnlijk slechts ongeveer een eeuw kan zijn geweest. Deze globale archeologische conclusie wordt hard gemaakt door een grondige en kritische analyse van de Assyrische Koningslijst en de „afstands-berekeningen” (die geen eenduidige oplossing bieden), waarbij ook consequent de Assyrische data van vóór 1100 v. Chr. op basis van de „maanjaarcorrectie” met drie jaar per eeuw worden verlaagd. Bij de reconstructie van de Assyrische Koningslijst worden aan Sjamsji-Adads zoon en opvolger (koning no. 40) slechts 10 jaren toegekend, aan koningen 65 en 66 samen 28 jaar, terwijl bij de twee koningen (no. 61 en 82) voor wier regeringsjaren varianten voorkomen, consequent voor de 10 jaar hogere getallen wordt gekozen. Deze keuzen, waarbij soms vragen gesteld kunnen worden, zorgen ervoor dat de uiteindelijke jaartallen niet al te laag worden.¹⁹

¹⁷ Auteurs zijn H. GASCHE, J.A. ARMSTRONG, S.W. COLE en V.G. GURZADYAN. Verschenen als *Mesopotamian History and Environment*, Series II, Memoir IV (Ghent/Chicago 1998).

¹⁸ Bij de argumentatie speelt de nogal ingewikkelde reconstructie en datering van de reeks vorsten van Susa en de gedeeltelijke overlapping van dynastieën een belangrijke rol. De *sukalmach* Kuk-Nasjur II is een tijdgenoot van Ammi-saduqa van Babylon, de vorst Pahir-issjan, van de dynastie der Ighalkiden, van Kurigalzu I van Babylonië.

¹⁹ Als men koning 40 15 jaar toekent, koningen 65-66 samen slechts 15 jaar, en koning 61 of 82 10 jaar minder, komt men nog ca. 20 jaar lager uit.

Deze conclusie wordt tenslotte met behulp van astronomische data vertaald in exacte jaartallen. Hierbij spelen de Babylonische „Venus-data” geen wezenlijke rol. „De statistische analyse ervan wettigt geen voorkeur voor de hoge chronologie, wat aantoonde dat we te maken hebben met geruchtmakende gegevens, waaruit toch geen betrouwbare conclusies kunnen worden getrokken” (p.74). Een belangrijke rol speelt daarentegen de informatie over twee vroege maansverduisteringen, waargenomen op de 14e dag van een 3e en een 12e maand, bewaard in de tabletten 20 en 21 van de grote serie astrologische omina *Enuma Anu Enlil*. Ze worden gedateerd ten tijde van de 3e dynastie van Ur, omdat het tweede omen de ondergang van die stad voorspelt, dus ca. 1 jaar vóór het einde van de regering van de laatste koning Ibbi-Sin, terwijl het eerste de dood van een koning aankondigt, waarschijnlijk van Sjulgi. Terwijl de astronoom P.J. HUBER ze als bewijs ziet voor de hoge chronologie (de eclipsen zouden in 2095 en 2053 v. Chr. hebben plaats gevonden), plaatsen GASCHE c.s. ze in 1954 en 1912 v. Chr., omdat „slechts twee van de eclipsen die in Babylonië gedurende deze 300 jaar (150 jaar vóór en na de traditionele datum voor de val van Ur — K.R.V.) konden worden waargenomen, bleken te kloppen met de waarnemingen in *Enuma Anu Enlil* bewaard” (p.75).

Dit astronomische gegeven fungeert zo als bewijs voor de juistheid van de korte chronologie en levert exacte data. Met verdisconteren van de „maanjaarcorrectie” voor Assyrië regeerde Sjamsji-Adad dan tussen 1719 en 1688 en Hammurabi tussen 1696 en 1654 v. Chr. Ur viel in 1911 v. Chr. en de Hettiet Mursilis I veroverde Babylon in 1499 v. Chr. Koning Erisjum I van Assur, onder wie de Oudassyrische handel begon, kwam in 1878 v. Chr. op de troon. Alles 96 jaar later dan de middenchronologie aannam.

De vraag is nu of deze reconstructie juist en overtuigend is en of de consequenties voor de buurlanden aanvaardbaar zijn. Kan Jantin[-Hammu] van Byblos met Zimrilim van Mari (nu ca. 1687-1673 v. Chr.) gecorrespondeerd hebben en tevens tijdgenoot van farao Neferhotep van de 13e dynastie geweest zijn? Past een regering van Mursilis I rond 1500 v. Chr. in de Hettitische chronologie, met een veldtocht lang de Eufraat tijdens de regering van Thutmosis I die ook naar Syrië trok? Dat biedt voldoende stof voor discussie, en reeds nu is duidelijk dat niet iedereen overtuigd is, in ieder geval niet HUBER, die de datering der maansverduisteringen betwist. Die discussie zal begin juli gevoerd worden tijdens een aan de chronologie gewijd symposium te Gent. Worden daar nieuwe conclusies bereikt en lukt het jaar 2000 v. Chr. overtuigend(er) te fixeren, dan zal schrijver dezes de lezers op de hoogte houden.

HET NOMARCHAAT ALS POLITIEKE, SOCIALE EN RELIGIEUZE FACTOR IN DE EGYPTISCHE PROVINCIE

HARCO WILLEMS

Onze kennis over het oude Egypte is gebaseerd op uiteenlopende soorten informatiebronnen, waarvan de interpretatie bijna altijd met grote onzekerheden gepaard gaat. Dat geldt zelfs voor elementaire zaken als de chronologie. Hoewel we tamelijk goed op de hoogte zijn van de identiteit en de opeenvolging van de machthebbers, blijft het geven van absolute dateringen uiterst moeilijk. De ankerpunten hiervoor zijn in teksten vastgelegde observaties van bepaalde astronomische fenomenen, en dan met name van de zogenaamde heliakische opkomst van de ster Sothis (= Sirius). Sommige teksten geven de Egyptische kalenderdata waarop zulke waarnemingen werden gedaan. Veel egyptologen houden zich bezig met de vraag hoe met dergelijke informatie een absolute datum kan worden berekend. Dat valt echter niet mee: de door verschillende geleerden voorgestelde bepalingen van de 'vaste' Sothisdateringen lopen vaak tientallen jaren uiteen. Uiteraard is de onzekerheidsmarge voor andere data vaak nog veel groter.

Het begin van de regering van Amenemhat I wordt bijvoorbeeld nogal eens omstreeks het jaar 2000 vóór Christus gedateerd. Anderen nemen echter aan dat zijn eerste regeringsjaar in 1984/1983 vóór Christus, of zelfs pas in 1939/1938 vóór Christus moet worden geplaatst, al heeft het laatste voorstel weinig aanhangers.

Zeker is echter dat 2000 v.Chr. correspondeert met het begin van het Middenrijk. Na een periode van politieke instabiliteit, de Eerste Tussenperiode, werd in deze tijd de Egyptische eenheidsstaat hersteld. Het gaat dus om een tijdvak waarin grote historische veranderingen plaatsvonden. Deze ontwikkelingen zijn al vaak besproken in termen van verschuivingen in de machtsbalans tussen de faraonische hofhouding en de regionale bestuurders.

Hoewel de machtsverhouding tussen de nationale en lokale heersers inderdaad een fascinerend thema vormt, zijn de provinciale gouverneurs vrijwel uitsluitend vanuit dit politieke aspect onderzocht. Deze eenzijdige aandacht begint de laatste jaren gelukkig gecorrigeerd te worden. Dit artikel doet een poging een aantal recente invalshoeken rond dit thema voor het voetlicht te brengen.

De voorlopers van de nomarchen van het Middenrijk

Een staat van de omvang van Egypte kan natuurlijk niet zonder een vertegenwoordiging van de centrale overheid in de provincie. Het voert hier te ver om in te gaan op de problematiek van het provinciebestuur in de eerste eeuwen na de eenwording van de faraonische staat, maar de periode tot ongeveer het einde van de vijfde dynastie (ca. 2350 v. Chr.) heeft opvallend weinig tastbare resten opgeleverd die ons informeren over de organisatie van het lokale bestuur. We kennen wel een reeks residentie-ambtenaren die af en toe in de provincie werden gestationeerd in verband met een specifieke opdracht, zoals de aanleg van een kanaal. Daarnaast moeten er echter permanente lokale leiders zijn geweest, maar we weten zelfs niet of we ons die moeten voorstellen als stamhoofden, dorpschoude, benoemde ambtenaren, of anderszins. Er zijn vrijwel geen resten van administratieve organisaties in de provincie teruggevonden.¹ De in provinciale grafvelden gedane vondsten suggereren bovendien dat de voor ons zo kenmerkende faraonische stijl van de materiële cultuur lange tijd voornamelijk een residentiefenomeen was, dat zelfs daar aan de happy few was voorbehouden. Slechts enkele leden van de provinciale elite lieten graven aanleggen in de stijl van de ambtenarenmastaba's uit Giza en Saqqara, zoals spaarzame vondsten van mastaba's in el-Kab en Thebe aantonen. Ongetwijfeld waren de eigenaren van deze graven belangrijke lokale machthebbers, maar wat hun functie precies was, ontgaat ons veelal. In veel provincies zijn dergelijke lieden trouwens niet archeologisch aantoonbaar.

Tegen het einde van de vijfde dynastie verschijnt plotseling een nieuwe beroepsgroep ten tonele: die van de 'grote opperhoofden van de provincie'. Het zijn professionele provinciegouverneurs, die van staatswege werden aangesteld. Vaak worden ze ook wel *nomarchen*, dus bestuurders van een *nome* (provincie) genoemd. Het is waarschijnlijk dat ze in elke Egyptische nome werden benoemd, maar we kennen ze het beste uit Opper Egypte, waar in de buurt van elke provinciehoofdstad de rotsgraven (en minder vaak de mastaba's) van de nomarchen werden aangelegd. Er zijn veel van dit soort necropolen bekend: in Edfoe, Thebe, Koptos, Hamra Dom, Nag'a ed-Deir, Hawawisj, Hagarsa, Meir, Quseir el-Amarna, Deir el-Gebrawi, Sjeich Said, Tihna al-Gabal, Sjaroena, Disjasja en andere plaatsen. Vele van deze graven zijn rijk gedecoreerd volgens de residentiestijl. We zien

¹ Zie echter de resten van een koninklijk domein uit de derde dynastie op Elephantine, zie S. SEIDLMEYER, 'Die staatliche Anlage der 3. Dynastie in der Nordweststadt von Elephantine', in: M. Bietak (ed.), *Haus und Palast im alten Ägypten*, ÖAW. Denkschriften der Akademie, XIV (Wien, 1996), p. 195-214.

hier dus een snelle proliferatie van de materiële cultuur die tot dan toe in overwegende mate tot de ambtenaren van het hof beperkt was gebleven.

De grafvelden geven ons natuurlijk geen direct inzicht in het dagelijkse reilen en zeilen van het provinciaal bestuur. Toch is uit de funeraire resten een maatschappelijke omslag af te lezen. In tegenstelling tot wat vroeger gebruikelijk was geweest, was nu overal in de provincie een elite die toegang had tot dezelfde soort (funeraire) statussymbolen als aan het koninklijk hof. Blijkens hun titels waren de regionale bestuurders ook ingebed in een strak ambtelijk systeem. Kennelijk was er sprake van een vanuit het centrale niveau geleide politiek met als doel, directer greep te krijgen op het bestuur in de provincies door hier echte administrateurs te benoemen.² In pracht en praal doen veel nomarchengraven uit de zesde dynastie nauwelijks onder voor de graven van de meeste hoge hofambtenaren (behalve die van de viziers). Als de grafomvang de status van nomarchen weerspiegelt, dan is duidelijk dat we te maken hebben met een categorie bestuurders die zich op nationale schaal met de top kon meten.

Het is meestal niet bekend waar de nieuw benoemde nomarchen vandaan kwamen. Denkbaar is in sommige gevallen dat ze voortkwamen uit families die al langer een leidende rol in de provincies hadden gehad, maar waarover we verder niets weten. Denkbaar is ook dat ze in de residentie waren opgegroeid, en bij de bestuurshervormingen vanaf de late vijfde dynastie in de provincie werden gedetacheerd. Wat hun herkomst oorspronkelijk ook was, de nomarchen vestigden al snel lokale dynastieën. Iedere nieuwe nomarch moest weliswaar door de koning worden benoemd, maar in de praktijk zal de procedure maar zelden een verrassende opvolger hebben opgeleverd. Uit veel teksten in de nomarchengraven is duidelijk dat de opvolging zich doorgaans binnen de heersende familie voltrok. De term 'ambtenaar' is dan ook in zekere zin misleidend.

Rond 2200 v.Chr. stortte de centraal geleide staat die Egypte in het Oude Rijk altijd was geweest, vrij plotseling in. Hoewel er nog steeds koningen waren, is duidelijk dat dezen in de Eerste Tussenperiode geen greep meer hadden op de situatie in het hele land. Door de toevallige vondst van een serie juridische documenten uit de achtste dynastie weten we dat de Memphitische koningen van dat tijdvak nog tenminste een vorm van macht uitoefenden in het ver in het zuiden gelegen Koptos, en ze lijken daar ook volledig te zijn

² De belangrijkste studie over de ontwikkeling van het bestuur in het Oude Rijk, waarop het voorafgaande deels is gebaseerd, is N. STRUDWICK, *The Administration of Egypt in the Old Kingdom* (London, 1985).

erkend. Misschien was de situatie in het begin van de negende dynastie nog vergelijkbaar.³

Omstreeks deze tijd zien we echter ook andere processen in werking. Funeraire autobiografieën van nomarchen maken nogal eens melding van lokale twisten. Tijdens periodes van hongersnood trokken naburige gouverneurs met hun legertjes tegen elkaar ten strijde, waarbij ze soms gebieden wisten te veroveren. Het beroemdste geval is dat van de nomarch Anchtifi, die resideerde in Mo'alla in de derde Opperegyptische nome, maar die ook de eerste en de tweede nomes veroverde. Zo ontstonden grotere machtsblokken. Het belangrijkste daarvan werd door de Thebaanse nomarchen uit de grond gestampt.

We weten niet precies hoe ze hierin zijn geslaagd, al ligt voor de hand dat een kort geleden ontdekt netwerk van karavaanroutes door de westelijke woestijn sterk moet hebben bijgedragen aan de economische macht van de Thebaanse vorsten. Hoe het ook zij, in de loop van de Eerste Tussenperiode veroverden dezen steeds grotere delen van zuidelijk Egypte, en al snel riepen ze zichzelf tot koning uit (elfde dynastie). Lange tijd was dit meer een pretentie dan een realiteit, want in Herakleopolis, juist ten zuiden van de Fajoem, zetelden nog altijd de farao's van de negende en, later, de tiende dynastie. Over de relatie tussen de beide vorstenhuizen weten we weinig. Zeker is echter dat het pleit uiteindelijk in het voordeel van de Thebanen werd beslecht. Dit gebeurde onder farao Mentoehotep II, die geheel Egypte weer onder een éénhoofdige leiding bracht.

Nomarchen in het Middenrijk?

Een recent historisch overzicht beschrijft de ontwikkelingen in het vroege Middenrijk als volgt:

Juist toen Egypte onder Mentoehotep II werd herenigd, verstevigden de lokale gouvvorsten hun positie, zoals blijkt uit hun eigenmachtige grafinscripties. Dit lijkt erop te duiden dat Mentoehotep II in ruil voor zijn erkenning als koning in Memphis zijn machtsaanspraken moest beperken. Ook toen de vizier Amenemhat de laatste farao van de Thebaanse dynastie⁴, Mentoehotep IV, ten val bracht en als grondlegger van een nieuwe dynastie de troon besteeg, lijken sommige gouvvorsten hiertegen in opstand te zijn gekomen.⁵

Dezelfde auteur betoogt verder dat de nomarchen ook later in de twaalfde dynastie een blok aan het been van de monarchie vormden. Het

³ Voor de Koptosdecreten, zie H. GOEDICKE, *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*, ÄA 14 (Wiesbaden, 1967). S.J. SEIDLMEYER, 'Zwei Anmerkungen zur Dynastie der Herakleopoliten', *GM* 157 (1997), p. 81-90 gaat o.m. in op de rol van de Herakleopolieten in de provincie.

⁴ D.w.z. de elfde dynastie.

⁵ D. KESSLER, 'De politieke geschiedenis van de 9e tot de 17e dynastie', in: R. Schulz en M. Seidel (eds.), *Egypte. Het land van de farao's* (Köln, 1997), p. 106-107.

koninklijk hof zou er pas na zeer lange tijd in zijn geslaagd, deze heersers onder zijn gezag te krijgen.

Dit historische beeld komt men met geringe variaties vaak tegen. Er lijkt algemene overeenstemming over te bestaan dat tegenover de koninklijke hofhouding het provinciale bestuur van de eigengereide nomarchen stond. De koning van het Middenrijk, die zelf uit de ambtenarij was voortgekomen, was volgens een vaak gehoorde opvatting niet méér dan een *primus inter pares* van de nomarchen.

Op deze visie valt nogal wat af te dingen. Mijn grootste bezwaar is dat de nomarchen als één groep tegenover het centraal gezag worden geplaatst: overal in Egypte zouden deze bestuurders op dezelfde manier verzet hebben gepleegd tegen de politiek van het hof. We zullen nog zien dat dit een verregaande simplificatie is.

De visie dat de nomarchen en het hof met elkaar rivaliseerden in plaats van branches te vormen van één bestuursstructuur, komt men ook in de meeste studies van de Eerste Tussenperiode tegen. Er is bijvoorbeeld nogal eens geponeerd dat de centrale overheid bij de benoeming van de nomarchen aan het einde van het Oude Rijk veel van haar macht verloor aan de provincies. De nomarchen zouden gaandeweg steeds meer in de verleiding zijn gekomen de provincies als eigen rijkjes op te vatten, en ze voor eigen gewin te exploiteren. Deze egoïstische machtspolitiek zou uiteindelijk de bodem onder het centrale gezag hebben weggetrokken. De eenheidsstaat verbrokkelde, en ging ten onder in de twisten tussen de nomes, die niet alleen tot politieke wanorde leidden, maar ook tot economisch verval, oorlog en hongersnood. Eén factor — de persoonlijke ambitie die alle nomarchen blijkbaar met elkaar gemeen hadden — wordt zo gebruikt ter verklaring van wat ongetwijfeld heel complexe historische ontwikkelingen moeten zijn geweest. Tegenover deze monocausale denkwijze is de laatste jaren dan ook veel verzet gerezen.⁶ Niettemin is een aantal uitgangspunten die betrekking hebben op de houding van ‘de’ nomarchen ten opzichte van het hof, nog steeds niet herzien.

De blik op het nomarchaat in de Eerste Tussenperiode is sterk bepaald door de gebeurtenissen die zich kort na het Oude Rijk in de regio juist ten zuiden en ten noorden van Thebe hebben afgespeeld. Ik heb al eerder verwezen naar de autobiografie van Anchtifi van Mo’alla, die duidelijk maakt dat de hele regio tussen Aswân in het zuiden en Koptos in het

⁶ Een kritisch overzicht van de verschillende factoren die leidden tot het einde van het Oude Rijk is R. MÜLLER-WOLLERMANN, *Krisenfaktoren im ägyptischen Staat des ausgehenden Alten Reiches* (Tübingen, 1986).

noorden althans van tijd tot tijd in staat van burgeroorlog verkeerde. Er zijn vele andere biografieën uit dezelfde regio die dit beeld versterken. Gouwworsten en burgemeesters van steden lijken hier politiek vrijwel onafhankelijk te zijn geweest. Dat hoeft natuurlijk nog lang niet te betekenen dat ze die positie willens en wetens hadden nagestreefd.

In de Koptitische nome, juist ten noorden van Thebe, kunnen we het verbrokkelingsproces het beste volgen. In dit gebied zijn diverse grafvelden bekend. In de buurt van het huidige dorp Chozâm zijn de graven van enkele gouwworsten gevonden. Deze droegen tegelijkertijd ook het ambt van ‘commandant van Opper Egypte’, een prestigieuze titel die politieke macht in het hele gebied tussen Aswân en Memphis suggereert. Commandanten van Opper Egypte resideerden echter ook in Koptos zelf, nauwelijks vijftwintig kilometer verderop. De chronologie van de verschillende beambten is moeilijk interpreteerbaar. Duidelijk lijkt echter dat sommigen van hen ongeveer gelijktijdig in functie waren.⁷ Het lijkt erop dat de Koptitische nome aan het einde van het Oude Rijk en juist daarna gefragmenteerd raakte in kleinere delen, waarvan de bestuurders echter nog wel degelijk in het overheidsapparaat waren ingebed.

In andere delen van Egypte zijn de grafinscripties bij lange na niet zo expliciet. In de meeste gevallen noemen zij vrijwel geen politieke bijzonderheden, en beperken ze zich tot stereotiepe formules. Bij gebrek aan duidelijke informatie heeft men het beeld dat de teksten uit zuid-Egypte oproepen, nogal eens gegeneraliseerd voor heel Egypte. Daar bestaat echter geen aanleiding toe. Een onbevooroordeelde lezing van de documentatie suggereert niet dat het hele land aan verbrokkeling onderhevig was, maar alleen dat dit in zuid-Egypte aan de orde was. Daar vielen sommige nomes uiteen in steeds kleinere delen, terwijl andere zich juist uitbreidden door de verovering van nieuw grondgebied.

In Midden Egypte kunnen de zaken minder stormachtig zijn verlopen. Ook hier is de reconstructie van de chronologie van de bestuurders een precaire aangelegenheid. Grote grafvelden zoals in Assioet en Hawawis suggereren echter dat de nomestructuur hier redelijk intact bleef.

Toen de Thebaanse koningen van de elfde dynastie zuid-Egypte veroverden, namen zij harde maatregelen. Halverwege de Eerste Tussenperiode

⁷ Zie M.F. MOSTAFA, ‘Erster Vorbericht über einen ersten zwischenzeit Text aus Kom el-Koffar’, *ASAE* 70 (1984-1985), p. 419-429; 71 (1987), 169-184. Hoewel haar interpretaties van de teksten uit Kom el-Koffar uiterst aanvechtbaar zijn, is de voorgestelde connectie met enkele inscripties in de Wadi Hammamat overtuigend. De implicatie is dat enkele van de in het voorafgaande besproken personen van gelijke rang ongeveer gelijktijdig in de Koptitische nome moeten hebben geregeerd.

bezetten zij het hele gebied tussen Aswân en Abydos. Het is opmerkelijk dat op die plaatsen plotseling geen nieuwe nomarchengraven meer werden aangelegd; daar is althans nog geen spoor van gevonden. Wel groeide rond deze tijd in el-Târif in westelijk Thebe een enorm ambtenarengrafveld rond de koningsgraven van de elfde dynastie.⁸ Dit suggereert dat de ambtenarij grotendeels rond het Thebaanse hof werd geconcentreerd. Na het échec van het gouvbestuur in zuid-Egypte, eerder in de Eerste Tussenperiode, werden de gouwen als politieke eenheid kennelijk sterk beknot. Daarop wijst ook de stèle van een zekere Hetepi, die enkele jaren geleden in el-Kab werd ontdekt. Hetepi beweert bestuurder te zijn geweest van de zeven zuidelijkste nomes van Egypte. Aangezien het Thebaanse rijk in die tijd niet meer dan die zeven provincies omvatte, was het in nomes opgesplitste bestuur klaarblijkelijk vervangen door een bestuursvorm waarin voor nomes niet veel plaats meer was⁹.

In het deel van Egypte dat nog onder Herakleopolitaans bestuur stond, vonden deze hervormingen echter niet plaats. Hier bleef de organisatie van het provinciaal bestuur zoals die in het Oude Rijk was ingevoerd, gewoon functioneren. We zijn hierover het beste geïnformeerd door het grafveld in Assioet, waar tot het einde van de Eerste Tussenperiode — en trouwens ook daarna — nomarchengraven werden aangelegd.

Men zou kunnen verwachten dat de Thebanen de nomarchen ook in noord-Egypte wel naar huis zouden hebben gestuurd toen ze het rijk van de Herakleopolieten eenmaal hadden ingenomen. Dat is een hypothese die sommige egyptologen ook wel hebben verdedigd. W. HELCK stelde bijvoorbeeld dat het regionaal bestuur in het Middenrijk werd gedragen door de burgemeesters van belangrijke steden en niet langer door de nomarchen. Teksten als graffito 87 in de Wadi Hammamat suggereren dat toen inderdaad een nieuwe vorm van lokaal bestuur voorkwam. De tekst doet verslag van een expeditie die in de regering van farao Sesostri I naar de steengroeves in dit gebied werd georganiseerd. De meereizende manschappen blijken te zijn gerecrueteerd door de burgemeesters (*ḥꜥ.ty-ꜥ*) van Edfoe en andere zuid-Egyptische steden. Sommige van deze burgemeesters waren bij de expeditie trouwens persoonlijk aanwezig. Deze lokale vorsten droegen

⁸ Zie D. ARNOLD, *Gräber des Alten und Mittleren Reiches in el-Tarif* en S.J. SEIDLMAYER, *Gräberfelder im Übergang vom Alten zum Mittleren Reich*, SAGA 1 (Heidelberg, 1990), p. 71-105.

⁹ G. GABRA, 'Preliminary Report on the Stela of *ḥtpi* from Elkab from the Time of Wahankh Inyotef II', *MDAIK* 32 (1976), p. 45-56. Voor de hier gegeven reconstructie van het provinciaal bestuur in de elfde dynastie, zie reeds L. GESTERMANN, *Kontinuität und Wandel in Politik und Verwaltung des frühen Mittleren Reiches in Ägypten*, GOF IV, 18 (Wiesbaden, 1987), p. 138-140; 171-172.

niet langer de nomarchentitel ‘groot opperhoofd van de nome’, maar titels die waren opgebouwd volgens het model *ḥ3.ty-‘n* + stedenaam, letterlijk vertaald ‘vorst van de stad X’, dat wil zeggen: burgemeester. Het is bekend dat het regionale bestuur in het Nieuwe Rijk rond deze burgemeesters was georganiseerd. HELCK wil uit teksten als de juist geciteerde afleiden dat dit ook in het Middenrijk reeds het geval was.¹⁰ Volgens deze opvatting zouden de nomarchen aan het einde van de Eerste Tussenperiode dus van hun ambt ontheven zijn. Vanuit het perspectief van HELCK, die meende dat de nomarchen overal in Egypte voor politieke onrust hadden gezorgd, was dit ook een begrijpelijke stap.

We hebben echter al gezien dat er nauwelijks aanwijzingen zijn dat de nomarchen in Midden Egypte zo’n problematische rol zouden hebben gespeeld. Bovendien zijn er feiten die HELCK niet erg goed kan verklaren.

Op allerlei plaatsen in Midden Egypte treffen we provinciale begraafplaatsen aan die de vergelijking met de nomarchenbegraafplaatsen uit het Oude Rijk glansrijk kunnen doorstaan. In Beni Hasan bevinden zich bijvoorbeeld tientallen grote rotsgraven, waarvan de kapellen rijk zijn voorzien van geschilderde decoratie. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in Deir el-Bersja en Meir en op andere plaatsen. Het meest imposant zijn de rotsgraven van Qâw al-Kabîr, die niet alleen een aantal zeer grote, in de rotsen uitgehouwen kapellen bevatten, maar die bovendien zijn voorzien van monumentale stenen toegangswegen die ooit vele meters boven het omringende terrein moeten hebben uitgestoken, en die een lengte van meer dan honderdvijftig meter bereiken. Het is duidelijk dat de bouwers van deze graven de toegangswegen die koninklijke piramides met hun daltempels verbonden, hebben willen imiteren.

De eigenaars van vele van deze graven dragen de titel ‘nomarch’. HELCK, die veronderstelde dat nomarchen in het Middenrijk helemaal niet meer bestonden, heeft dit feit ook opgemerkt, maar houdt niettemin vast aan zijn visie dat het lokale bestuur in het Middenrijk door het gehele land was georganiseerd rond de persoon van de burgemeesters. Ook de eigenaars van de zojuist besproken rotsgraven zouden dus burgemeesters zijn geweest. Om snobistische redenen zouden zij in hun graven echter niet hun werkelijke titels hebben vermeld, maar de prestigieuze titel ‘nomarch’.¹¹

¹⁰ W. HELCK, *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches*, PÄ 3 (Leiden, 1958), p. 207-211.

¹¹ L. GESTERMANN geeft een interpretatie die tussen de mijne en die van HELCK in ligt. Zij veronderstelt dat Mentoehotep II na de hereniging van Egypte het nomarchaat in het hele land heeft afgeschaft, maar dat dit vervolgens aan het einde van de elfde dynastie weer verscheen (*op. cit.*, p. 172; 179; 183). Dat impliceert een onderbreking van het nomarchaat

Waarom de burgemeesters in andere delen van Egypte niet in de verleiding kwamen hetzelfde te doen, vertelt HELCK er niet bij. Zijn interpretatie verklaart evenmin waarom sommige burgemeesters (en dan toevallig net die, welke zich in hun graf ‘nomarch’ noemen) in staat waren enorme graf-complexen te bouwen, terwijl van andere burgemeesters nauwelijks graven bekend zijn. En HELCK gaat zelfs helemaal niet in op de vraag hoe het komt dat de bestuurders die zich nog in het Middenrijk ‘nomarch’ noemden, precies afkomstig zijn uit het gebied waar het nomarchaat zich in de Eerste Tussenperiode ongestoord had ontwikkeld.

Alles nog eens overziend, lijkt een alternatieve verklaring veel meer voor de hand te liggen. We hebben al gezien dat de Thebaanse koningen van de elfde dynastie aanvankelijk alleen het zuiden van Opper-Egypte veroverden. In dat deel, waar de nomarchen eerder op grote schaal met elkaar slaags waren geraakt, verdwijnen deze beambten plotseling van het toneel. Maar in het vanuit Herakleopolis geleide deel van Egypte blijven de nomarchen in functie. Daarin komt, in tegenstelling tot wat HELCK heeft beweerd, in het Middenrijk geen verandering. Zelfs toen farao Amenemhat I de residentie verplaatste naar de nieuwe hoofdstad Itji-towe in noord-Egypte, werden in zuidelijk Egypte geen nieuwe nomarchen benoemd. In Midden Egypte blijft het nomarchaat echter nog tot het einde van de twaalfde dynastie voortbestaan.

Het citaat waarmee dit hoofdstuk opende, geeft dus een volledig vertekend beeld van de rol van de nomarchen in het Middenrijk. Het was beslist geen bestuurderscollectief, dat zich uit goed begrepen eigenbelang tegen de centrale overheid keerde. Het voorafgaande betoog laat zien dat in verschillende delen van het land verschillende soorten provinciaal bestuur ontstonden.

van ongeveer dertig jaar. Dat de nomarchen pas weer tegen het einde van de elfde dynastie werden benoemd blijkt in haar visie uit de vroege nomarchengraven in Beni Hasan en dat van nomarch Ahanacht I in Deir el-Bersja. Terzake van de eerste graven moet worden opgemerkt dat een datering rond het einde van de elfde dynastie vrij algemeen wordt aanvaard, maar dat hier niettemin met een ruime onzekerheidsmarge rekening moet worden gehouden. Het kan dan ook niet worden uitgesloten dat enkele van de vroegste nomarchengraven in Beni Hasan het door Gester mann gepostuleerde hiaat overbruggen (zie bijv. H. WILLEMS, ‘The Nomarchs of the Hare Nome and Early Middle Kingdom History’, *JEOL* 28 [1984], p. 91-92 en C. HÖLZL, ‘The Rock Tombs of Beni Hasan: Architecture and Sequence’, in: *Sesto congresso internazionale di egittologie. Atti I* [Torino, 1992], p. 279-283). T.a.v. Ahanacht I geldt dat deze minimaal 20, en misschien 30 jaar als nomarch heeft geregeerd. Hij is opgevolgd door twee nomarchen (het graf van één daarvan is door schrijver dezes in 1988 vermoedelijk teruggevonden). Wanneer we uitgaan van de ook door Gester mann aanvaarde idee dat de opvolger van deze drie nomarchen, Nehri I, nog aan het einde van de elfde dynastie regeerde, dan is duidelijk dat in de Hazengouw gedurende het gehele ‘nomarchenloze tijdperk’ wel degelijk nomarchen regeerden.

In Midden Egypte lijkt het uit het Oude Rijk stammende nomarchaat om de een of andere reden goed stand gehouden te hebben.

Het is de vraag waarom dit zo was. Een verklaring zou kunnen zijn dat zij een zodanige machtspositie hadden, dat noch de Thebaanse koningen van de elfde dynastie, noch die van de twaalfde, tegen hen waren opgewassen. Dat is mogelijk, maar niet zeker, evenmin als zeker is dat de farao's in het begin van het Middenrijk de behoefte voelden, de nomarchen aan de kant te schuiven.

De situatie in sommige nomes suggereert dat de zaak veel dynamischer moet zijn geweest dan een statische machtsverhouding tussen hof en provinciebestuur. In sommige nomes, zoals de twaalfde, horen we in het Middenrijk niets meer van een zelfstandig nomarchaat, terwijl er elders misschien nieuwe nomarchen opstonden. Dit was misschien het geval in de dertiende nome, al is de situatie daar niet erg helder. In de eerste nome kunnen we het proces echter goed volgen. De eerste hier betuigde nomarch, Sarenpoet I, dateert uit de regering van Sesostris I, dat wil zeggen uit de hoogtijdagen van het Middenrijk. Hoewel hij waarschijnlijk voortkwam uit een geslacht dat al jaren tot de lokale elite behoorde, zijn er geen aanwijzingen dat zij nomarchen waren — en aangezien Aswân binnen het gebied ligt waar de Thebanen in de Eerste Tussenperiode het nomarchaat hadden afgeschaft, is dat ook begrijpelijk. De opmerkelijke carrière van Sarenpoet I kan ook niet worden verklaard door koninklijke desinteresse voor Aswân, tengevolge waarvan hij, door het hof nauwelijks opgemerkt, gaandeweg de prestigieuze nomarchentitel had geïsurpeerd. Sesostris I voerde immers een intensieve kolonisatiepolitiek in Nubië, waar hij tal van forten liet aanleggen om de lokale bevolking onder controle te houden. Aswân, aan de grens van Nubië, vormde de uitvalsbasis voor deze onderneming. Gelijktijdig met de Nubische expansie manifesteerde Sesostris zich dan ook nadrukkelijk in deze stad. Hij droeg bijvoorbeeld bij aan de uitbouw van het Heqaibheilighdom op Elefantine, en we weten dat hij persoonlijk honderden handwerkslieden naar het zuiden stuurde om het praalgraf van Sarenpoet aan te leggen. Het kan dan ook niet anders, of Sarenpoet werd met instemming van het hof nomarch. Sterker, het lijkt nog maar zeer de vraag of hij deze belangrijke stap in zijn carrière had kunnen zetten als de centrale overheid de regio van Aswân niet had ontwikkeld op de manier waarop dit gebeurd is.

Concluderend kunnen we stellen dat het nomarchaat in het Middenrijk nog springlevend was, zij het dat het niet in alle delen van het land vertegenwoordigd was. Op sommige plaatsen bleven oude nomarchengeslachten aan de macht — een eerbiedwaardige achtergrond die ze niet nalieten

in hun grafinscripties te vermelden.¹² Elders leidden bijzondere politieke omstandigheden ertoe dat zelfs nieuwe nomarchen werden benoemd. Er is geen spoor van bewijs dat de centrale overheid dit als bedreigend heeft ervaren. Welke factoren bepaalden dat grote delen van Egypte geen nomarchaal bestuur hadden, blijft helaas volledig duister.

Het nomarchaat als sociaal fenomeen

Tot dusver ben ik vooral ingegaan op de politieke rol van de nomarchen, en heb ik me beperkt tot de groep beambten die blijkens hun titulatuur overduidelijk als provinciale gouverneurs waren aangesteld. Kort na het ontstaan van het nomarchale provinciebestuur, in de late vijfde en de vroege zesde dynastie, doet dit ook wel enigszins recht aan de feitelijke situatie. Ook dan al zijn er echter regionale machthebbers die niet de titel ‘groot opperhoofd van de nome’ dragen, maar die qua taakstelling toch sterk op nomarchen lijken.

Vanaf de vijfde dynastie wordt de Dachla-oase bijvoorbeeld gekoloniseerd door de Egyptenaren. Na verloop van tijd ontwikkelt het gebied zich tot een gewone Egyptische provincie, zij het dat de belangrijkste economische activiteit hier de internationale handel is, meer dan landbouw en veeteelt zoals in het Nijldal gebruikelijk zou zijn geweest. De stad Ayn Asîl in oostelijk Dachla moet een belangrijk tussenstation zijn geweest in de handel tussen het Nijldal en de noordelijke Soedan. De gouverneurs van dit gewest droegen titels als ‘vorst van de oase’. Ondanks de afwijkende titulatuur moet hun taak in velerlei opzicht sterk op die van de nomarchen geleken hebben, en de stad Ayn Asîl met de bijbehorende necropool geldt inmiddels als het best bewaarde voorbeeld van de residentie van een regionaal gouverneur.¹³ Tot op zekere hoogte zijn de expeditieleiders uit het Aswân van de zesde dynastie vergelijkbaar. Hoewel volgens hun biografieën hun hoofdtaak bestond uit het organiseren van handelsexpedities naar Nubië, resideerde in hun gewest geen aparte nomarch. Uit de opzet van hun graven en de teneur van hun grafinscripties blijkt ook wel dat zij tot dezelfde sociale groep behoorden als de nomarchen.

¹² Bijvoorbeeld Hatnub Gr. 20,2 en 23,3, waar een nomarch zichzelf vermoedelijk bestempelt als: “oud oergeslacht dat is overgebleven, hoewel andere mensen (= nomarchen) te gronde zijn gegaan”. Ook volgens de afwijkende interpretatie van D. FRANKE (*Qrḥ.t* — Geschöpf des “Ersten Tages”, *GM* 164 [1998], p. 63-70) beschrijven de nomarchen zich hier als vertegenwoordigers van een oud geslacht.

¹³ Hoewel achterhaald, is het beste overzichtartikel over de stad nog steeds G. SOUKIASIAN - M. WUTTMANN - D. SCHAAD, ‘La ville d’Ayn-Asîl à Dakhla. Etat des recherches’, *BIFAO* 90 (1990), p. 347-358.

Tenslotte waren er in de meeste Opper-Egyptische provincies in het Oude Rijk zogenaamde ‘priestercommandanten’. Zij beheerden de tempeldomeinen in de provincie. Aangezien deze omvangrijke landerijen konden omvatten, was de taak van een priestercommandant vaak nauwelijks minder verantwoordelijk dan die van de nomarch. Hoewel zij in oorsprong zeker geen nomarchen waren, was hun rol dus sterk vergelijkbaar. In de loop van het late Oude Rijk is gaandeweg een tendens bespeurbaar om de twee functies door dezelfde persoon te laten uitoefenen; de nomarchen zijn dan tegelijk het hoofd van alle staatsinstellingen en van alle tempeleigendommen in de nome. Niettemin kunnen we aannemen dat zij ook toen niet de enige hoge ambtenaren in de provincie waren. Dit blijkt heel goed in de elitebegraafplaatsen van het late Oude Rijk in de Hazengouw. De nomarchen werden hier begraven in Sjeich Said. Enkele kilometers noordelijker, bij Deir el-Bersja, bevindt zich echter een uitgestrekt, en nog nauwelijks onderzocht grafveld waar eveneens gedecoreerde rotsgraven werden uitgehouwen. Misschien lagen hier de priesters en andere hoogwaardigheidsbekleders van de nome begraven.

Deze ambtenaren zullen ongetwijfeld verschillende taakomschrijvingen hebben gehad, maar de variaties zijn niet goed meer te achterhalen. Voor ons springen de overeenkomsten sterker in het oog. Alle zojuist besproken beambten waren namelijk hoge staatsdienaren. Hun graven zijn (wat in het Oude Rijk in de provincie nog niet vanzelf sprak) volledig in klassiek Egyptische stijl aangelegd, en hetzelfde geldt voor de grafinventaris.

Aan zulke statussymbolen werd grote waarde gehecht. In diverse grafautobiografieën wordt bijvoorbeeld met trots vermeld hoe de koning delen van de grafinventaris aan dit soort lieden cadeau deed. Het bleef trouwens niet bij funeraire objecten. De laatste jaren zijn bij opgravingen bij Ayn Asîl bijvoorbeeld de graven van de lokale gouverneurs opgegraven. Daarbij zijn allerlei fraaie koninklijke geschenken aan het licht gekomen, zoals het prachtige albasten schminkschaaltje dat in fig. 1 is afgebeeld. Het ontvangen van dergelijke geschenken was geen privilege dat uitsluitend aan de provinciale elite was voorbehouden. Ook hofambtenaren werden vaak beloond met dit soort relatiegeschenken. Voor leden van de nationale elite was het ongetwijfeld een eer dergelijke koninklijke attenties te ontvangen, maar het was niettemin een eer die men met talloze collega’s deelde. In de residentie zullen veel hoogwaardigheidsbekleders dergelijke trofeeën in de kast hebben gehad. In de provincie, waar de bestuurlijke elite slechts uit een kleine groep mensen bestond, was het perspectief uiteraard geheel anders. De koninklijke geschenken zullen in de ogen van de lokale bevolking zeker sterker dan in de hoofdstad aan het prestige van deze lieden hebben bijgedragen.

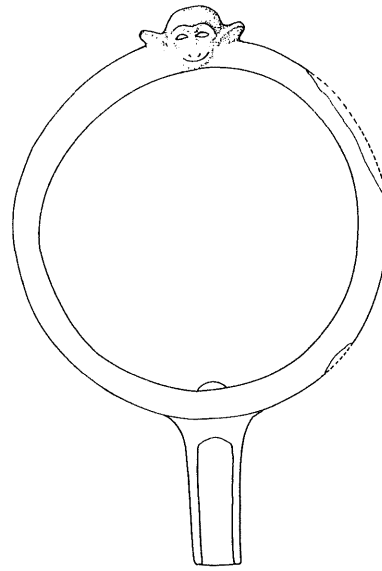
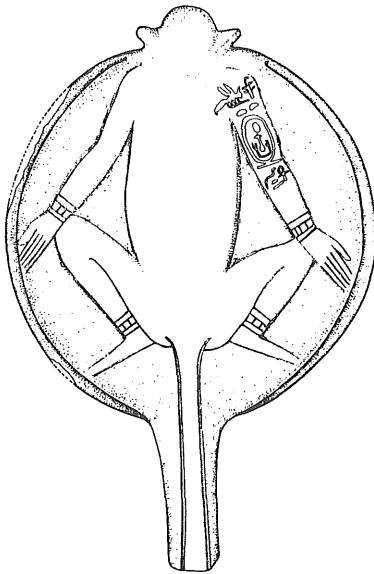
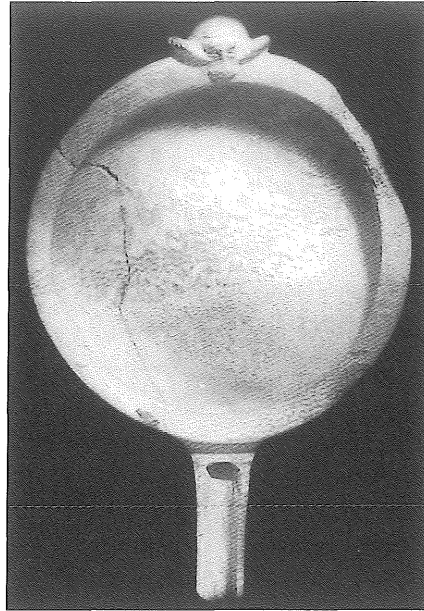
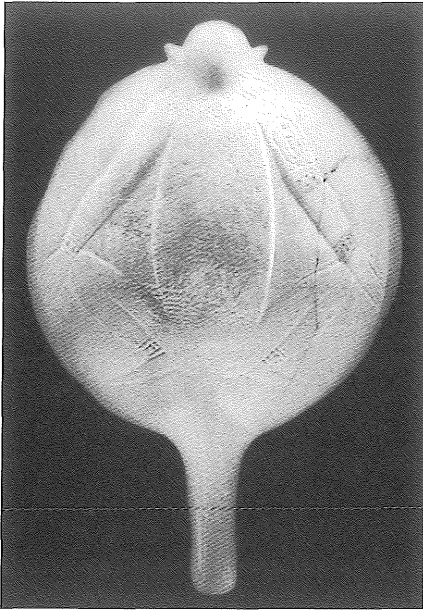

Fig. 1. calcieten schminkschaaltje met afbeelding van een meerkat (op de rechterschouder van het dier staat de cartouche van farao Pepi II). Naar: M. VALLOGGIA, *Balat IV. Le monument funéraire d'Ima-Pepy/Ima-Meryre* [Le Caire, 1998], p. 81, fig. 19 en pl. LXXIV (C, E).

In het vervolg van dit artikel zullen we ons nu voornamelijk bezighouden met de relatie tussen de massa van de provinciale bevolking enerzijds, en de in de hofcultuur gewortelde provinciale elite anderzijds. Het begint de laatste jaren steeds duidelijker te worden dat hier een speciaal soort sociale organisatie heeft bestaan, die wel wat doet denken aan het Middeleeuwse feodalisme. Deze laatste term heeft echter het grote bezwaar dat hij ook allerlei aspecten impliceert die kenmerkender zijn voor de Europese geschiedenis dan voor de Egyptische. De Britse egyptoloog B. KEMP heeft daarom de term ‘nomarchaat’ gekozen om de maatschappijvorm aan te duiden waar het hier om gaat. Voor alle duidelijkheid moet hier worden benadrukt dat KEMP hiermee niet zozeer de relatie tussen provinciegouverneurs en onderdanen bedoelt, als wel die tussen de hele provinciale elite en de rest van de bevolking.¹⁴

Voor ons thema zijn we helaas voornamelijk aangewezen op funeraire bronnen. De steden en dorpen zijn voor de ons interesserende periode immers nauwelijks bekend. Niettemin is uit de grafvelden wel het één en ander af te leiden over sociale trends. Eén aspect, waar pas enkele jaren geleden voor het eerst de aandacht op is gevestigd, betreft de omvang van de sociale groepen die gezamenlijk in de grafvelden werden bijgezet.

Elitegraven konden in het Oude Rijk een enorme omvang bereiken, niettemin bevatten deze structuren meestal niet meer dan twee grafkamers. Het is evident dat deze graven bestemd waren voor een echtpaar. S.J. SEIDL-MAYER heeft erop gewezen dat naast dit model in de zesde dynastie een nieuwe grafvorm verschijnt, waarin tot vele tientallen personen konden worden bijgezet (zie figuur 2). Het is opvallend dat deze funeraire complexen graven bevatten van uiteenlopend formaat. Naast één of twee hoofdgraven vinden we er een groot aantal kleinere tot zeer kleine éénvormige grafschachten. Het is opvallend dat wanddecoratie en inscripties, als ze al voorkomen, beperkt blijven tot de hoofdgraven. Het ligt voor de hand deze tombes op te vatten als groepsgraven voor een hiërarchisch georganiseerde groep personen. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om een hoogwaardigheidsbekleder omringd door zijn familie, bedienden en ambtelijke staf, een groep vergelijkbaar met een Romeinse *familia*.¹⁵ Het is vermoedelijk

¹⁴ Zie B.J. KEMP, ‘How Religious Were the Ancient Egyptians?’, *Cambridge Archaeological Journal* 5 (1995), p. 38-50.

¹⁵ S.J. SEIDL-MAYER, *Gräberfelder*, p. 403 ff. Het vervolg ontleent ook veel aan IDEM, ‘Wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung im Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Ein Beitrag zur Archäologie der Region Qau-Matmar in der Ersten Zwischenzeit’

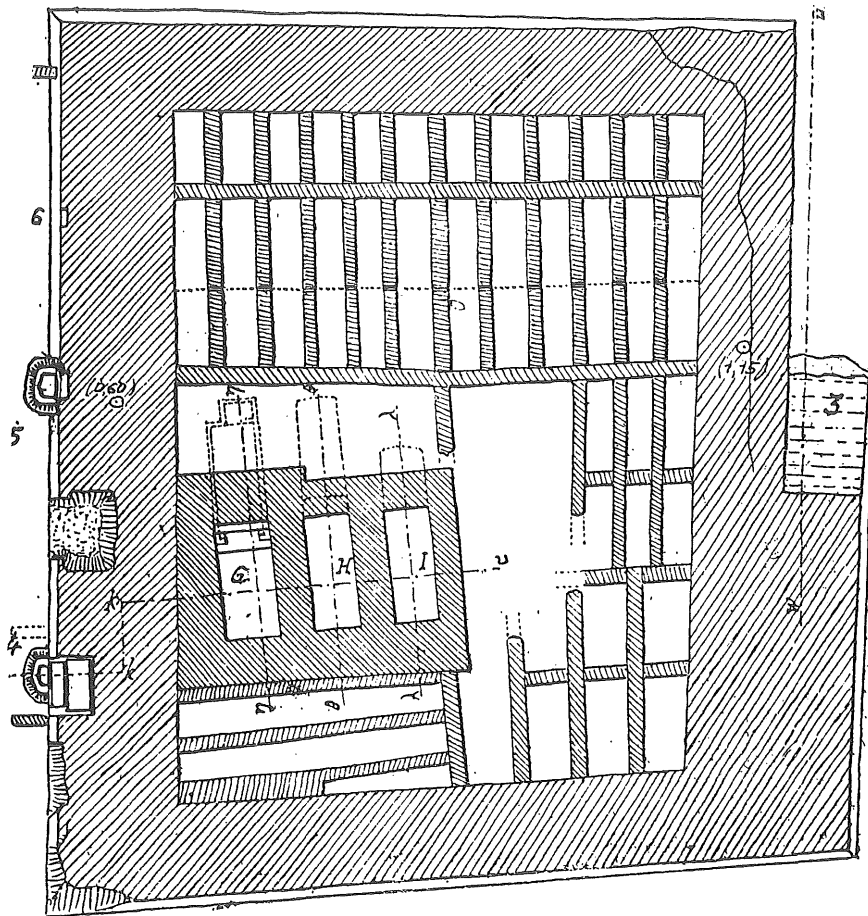

Fig. 2. Mastabagraf met hiërarchische structuur uit de Eerste Tussenperiode
(R. WEILL, *Dara. Campagnes de 1946-1948* [Le Caire, 1958], pl. X).

geen toeval dat de wanddecoratie in elitegraven vanaf deze tijd ook steeds meer aandacht begint te besteden aan het beroepsmatig optreden van de grafeigenaar temidden van zijn ondergeschikten. Het verschil met de oudere elitegraven is markant. Daar was de decoratie gericht op de offercultus voor het in het graf bijgezette echtpaar, en werd in de teksten veel aandacht besteed aan de nauwe band tussen de overleden man en de farao.

in: J. Assmann, G. Burkard en V. Davies (eds.), *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology* (London, 1987), p. 175-217.

Die thema's blijven in het late Oude Rijk weliswaar populair, maar daarnaast begint de grafeigenaar zich meer en meer te profileren als het kristallisatiepunt van een grote groep personen die van hem afhankelijk was: een patroon temidden van zijn cliëntèle in antropologische termen.

Deze ontwikkeling heeft op zichzelf niet veel te maken met het ontstaan van een nieuwe provinciale bestuursvorm aan het einde van de vijfde dynastie. De hiërarchische grafvorm treffen we immers niet alleen in de provincie aan, maar ook in de residentie. Bovendien — en daar wijst Seidlmayer niet op — komen we de hiërarchische vorm van begraven in het Memphitische gebied reeds vroeg in de vijfde dynastie tegen. Het grafveld 6000 in de necropool van Giza bijvoorbeeld, dat tot die tijd teruggaat, heeft als kern vier grote mastaba's die toebehoren aan drie generaties van een belangrijke familie. Rondom deze graven werden gelijktijdig tientallen graven van ondergeschikten aangelegd. Hoewel de tombes zelf nog geen hiërarchische structuur kennen, moet het grafveld als geheel worden opgevat als de laatste rustplaats van de leden van een sterk hiërarchisch georganiseerde groep.¹⁶

Tegen het einde van het Oude Rijk voltrok zich in de graflegging dus een omslag, waarvan de bedoeling kennelijk was dat overledenen ook na de dood bleven verkeren in de sociale groep waartoe ze tijdens hun leven hadden behoord. Het is heel goed mogelijk dat de achtergrond hiervan was dat dergelijke sociale groepen in de belevingswereld van de Egyptenaren ook tijdens het leven een belangrijker plaats begonnen in te nemen.

Het is niet meer te achterhalen welke invloed de nieuwe maatschappelijke structuur op de positie van de nomarchale elite heeft gehad, maar ik vermoed dat deze niet gering is geweest. Hoge ambtenaren in de residentie werden, zoals we hebben gezien, evenzeer omringd door een kring van ondergeschikten als de nomarchen. In de residentie leefden echter vele hoge ambtenaren op relatief kleine afstand van elkaar, elk omringd door hun eigen gevolg. Bovendien maakten al deze heren op hun beurt weer deel uit van de entourage van de koning. Deze laatste stelde op een voor iedereen zichtbare manier zijn hoogste ambtenaren in de schaduw. De mate van statusverschil is op de grafvelden nog altijd duidelijk te zien. Zelfs de relatief kleine piramides van de zesde dynastie toeren uit boven de graven van de viziers en andere hoge hofbeambten.

In de provincies lag de zaak natuurlijk anders. De meeste inwoners zullen weinig met de hoofdstad te maken hebben gehad, en konden zich daar ook niet meer dan een vage voorstelling van vormen. In het leven

¹⁶ Voor mijn inzicht in deze materie heb ik geprofiteerd van een ongepubliceerde licentiaatsverhandeling van C. PEETERS (KU Leuven, 1998).

van alledag werden ze geconfronteerd met de bewoners van het eigen dorp en, in bestuurlijke zaken, met de ambtenarij die de nomarch omringde. De provinciale elite moet voor de meeste provinciebewoners de top van het sociale spectrum hebben betekend.

Uit de teksten valt af te lezen dat de provinciale hoogwaardigheidsbekleders zich hier door de tijd heen ook naar zijn gaan gedragen. Tegen het einde van het Oude Rijk en in de Eerste Tussenperiode benadrukken zij steeds sterker hoe iedereen van hun onbaatzuchtige bestuur meeprofiteerde. Steeds opnieuw wordt benadrukt dat in grote delen van het land honger heerste, maar dat de grafeigenaar zijn graanschuren opende om zijn familie, zijn entourage, en zelfs zijn hele stad te voeden. Sommigen gaan er prat op, vervolgens ook nog de steden in de omgeving van voedsel te hebben voorzien. Herhaaldelijk maken ze er voorts gewag van, kuddes rundvee, schapen en geiten te hebben verworven, die door herders die kennelijk bij de grafheer in dienst waren, werden gehoed.¹⁷

Hoewel het beeld dat deze biografieën schetsen vaak veel flatteuzer moet zijn geweest dan de werkelijkheid, is één ding duidelijk: volgens het toen geldende ideaalbeeld hadden de leden van de provinciale elite een morele verantwoordelijkheid voor de verzorging van hun omgeving. Dat dit met zich mee kon brengen dat zij bij tijd en wijle hun graanschuren moesten aanspreken om minder bedeelden in leven te houden, moeten we vermoedelijk letterlijk opvatten.

Dit suggereren in ieder geval de resten van elitewoningen uit het late Middenrijk in Illahoen en Tell el-Dab^a, en de onlangs ontdekte huizen in zuid-Abydos.¹⁸ Dergelijke residenties omvatten onder meer de woning van

¹⁷ Een overzicht van de autobiografische teksten uit de Eerste Tussenperiode is te vinden in W. SCHENKEL, *Memphis — Herakleopolis — Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7.-11 Dynastie Ägyptens*, ÄA 12 (Wiesbaden, 1965).

¹⁸ Een evaluatie van al dit materiaal geeft J. WEGNER, 'Excavations at the Town *Enduring-are-the-Places-of-Khakaure-Maa-Kheru-in-Abydos*. A Preliminary Report on the 1994 and 1997 Seasons', *JARCE* 35 (1998), p. 20 ff.. Helaas zijn er maar weinig goed bewaarde elitewoningen bekend die chronologisch dichterbij de buurt komen van de hier besproken periode. Het beste voorbeeld, waarop we direct in ander verband zullen terugkomen, is het gouverneurspaleis van Ayn Asîl, maar hierover is nog niets gepubliceerd dat ons nauwkeurig informeert over de graansilo's van de gouverneurs. Van de residentie van de expeditieleider Heqaib op het eiland Elephantine, dat uit de zesde dynastie dateert, is alleen een deel van de westelijke muur bewaard (C. VON PILGRIM, in: W. KAISER *e.a.*, 'Stadt und Tempel von Elephantine. 25./26./27. Grabungsbericht', *MDAIK* 55 [1999], p. 85-90). Ook over de in Tell Basta opgegraven burgemeestersresidentie uit het Middenrijk is niets bekend dat in dit verband van belang is (zie C.C. VAN SICLEN, 'Remarks on the Middle Kingdom Palace at Tell Basta', in: M. Bietak [ed.], *Haus und Palast im alten Ägypten*, p. 239-246). Over de sociologische relevantie van silo's, zie B. KEMP, 'Large Middle Kingdom Granary Buildings (and the Archaeology of Administration)', *ZÄS* 113 (1986), p. 120-136.

de hoofdbewoner en zijn familie, diens representatieve vertrekken, en de kleiner aangelegde huizen van de oudste zoon en zijn familie en van allerlei dienstpersoneel. Ongetwijfeld hebben we hier te maken met de kern van de sociale groep die zich rondom de hoofdbewoner samenbalde. Daarnaast bevinden zich in, of in de directe omgeving van deze huizen ook silo's, die vaak een enorme hoeveelheid graan konden bevatten. De opslagcapaciteit was vele malen groter dan voor de consumptieve behoeftes van de bewoners van het complex nodig zou zijn geweest, en de vraag is dus waarvoor al dit graan diende.

Nu werden betalingen aan personeel in Egypte doorgaans in de vorm van rantsoenen verricht, en de overgeleverde rantsoenlijsten maken duidelijk dat graan het belangrijkste product was dat voor dit doel werd gebruikt. Het leidt dus geen twijfel dat het graansurplus dat in de elitehuizen werd opgeslagen diende om een grote groep ondergeschikten te onderhouden. Het is niet onwaarschijnlijk dat de groepen waarmee de provinciale elite zich vanaf het late Oude Rijk begon te omringen, op precies dezelfde manier werd gefinancierd.

Archeologisch onderzoek van de begraafplaatsen op Elefantine, in de regio Qau-Matmar, en in el-Târif heeft het mogelijk gemaakt een beter beeld te schetsen van de sociale processen die we tot dusver slechts in vage omtrekken konden schetsen (zie de in n. 15 vermelde studies). Vooral de beide eerste regio's zijn informatief, omdat we hier zowel de graven van de lokale topklaag als van de 'middenklasse' kennen. De grafvelden van die laatste groep bestaan voornamelijk uit schachtgraven en kleine mastaba's. Enigszins in strijd met het gangbare beeld van de Eerste Tussenperiode blijkt dat deze graven in de loop der tijd steeds rijker werden uitgerust, waarbij mannengraven steevast groter en rijker zijn dan vrouwengraven. Halverwege de Eerste Tussenperiode valt hier echter plotseling een omslag te constateren. Het aandeel rijke vrouwengraven blijft ongeveer constant, maar dat van de rijke mannengraven valt sterk terug. Dit opvallende resultaat toont niet aan dat de 'battle of the sexes' tijdelijk in het voordeel van de vrouwen was beslecht, maar illustreert een heel ander sociaal fenomeen. De rijkste mannengraven ontbreken op de begraafplaatsen van de middenklasse omdat deze heren elders begraven werden: namelijk in de directe nabijheid van hun chef, die in de elite-begraafplaats een rotsgraf had aangelegd.

Door de gehele geschiedenis heen hebben Egyptenaren zich bij voorkeur in familieverband laten begraven. Zeker echtelieden werden meestal dicht bij elkaar bijgezet, en soms in dezelfde grafkamer. In de zojuist besproken gevallen werd er echter de voorkeur aangegeven, de man in de omgeving

van zijn baas te begraven. Het is tekenend voor de sterke groepsband tussen de provinciale patroons en hun cliëntèle dat deze relatie in de graflegging kennelijk prevaleerde boven het gezinsverband.

De analyse van SEIDLMEYER wijst uit dat deze tendens in het begin van het Middenrijk op zijn retour was. In de grafvelden van de middenklasse keren dan langzamerhand de rijkvoorziene mannengraven terug. Het is echter opvallend dat dit niet overal in even sterke mate gebeurde. Rond de nomarchengraven in Deir el-Bersja duurt de situatie zoals ik die juist voor enkele andere grafvelden heb beschreven, namelijk onverminderd voort. Tot laat in de twaalfde dynastie werden hier recht voor de nomarchengraven de tombes van de leden van de provinciale hofhouding aangelegd: van de legercommandant, de lijfarts van de nomarch en van zijn rentmeester. In geen van deze graven is plaats voor een echtgenote. Ook in andere plaatsen, zoals Beni Hasan en Meir, valt op dat op de hellingen onder de nomarchengraven vele ondergeschikten van de gouverneurs werden bijgezet, en ook hier lijkt het aandeel vrouwen in de populatie van het grafveld gering te zijn.

De sociale implicaties van dit alles zullen duidelijk zijn. In het eerste hoofdstuk heb ik getracht te tonen dat het nomarchaat in het Middenrijk nog een politieke factor van belang was, zij het dat het alleen nog in Midden Egypte en, vanaf Sesostris I, in Aswân te vinden was. We zien nu dat in deze regio's ook de sociale rol van de nomarchen min of meer ongewijzigd was gebleven. Nog steeds verzamelden ze een mannelijke entourage om zich heen die was samengesteld uit de sociale toplaag van de provincie. Pas aan het einde van de twaalfde dynastie, wanneer het nomebestuur onder nog niet opgehelderde omstandigheden wordt opgedoekt, verdwijnt deze sociale organisatievorm definitief.

De religieuze rol van de provinciale elite

Het voorafgaande maakt duidelijk dat de nomarchen en de provinciale elite niet alleen een flinke politieke en bestuurlijke invloed hadden, maar dat zij tegelijkertijd het centrum vormden van de sociale organisatie van hun regio. Die organisatie was autoritair van aard. Uit de zogenaamde 'wijsheidsleren' — een misleidende term, aangezien het in feite eerder om verzamelingen etiketteregels gaat — weten we hoe het sociale verkeer tussen hoger geplaatsten en ondergeschikten werd geacht te verlopen. Een ondergeschikte paste bescheidenheid. Volgens het Egyptische ideaal was hij een 'zwijger'. De volgende passage uit de Leer van Ptahhotep is tekenend voor de sfeer tussen de sociale lagen:

Wanneer je onder gasten bent aan de tafel van iemand die hoger is dan jij, neem dan pas wat hij geeft wanneer het eenmaal voor je neus staat. Je moet kijken naar wat voor je staat; werp niet steeds maar steelse blikken naar hem. Het is immers

een taboe van de geest, hem te hinderen. Spreek niet tegen hem totdat hij je daartoe noodt, want men weet maar nooit wat (zijn) hart ontstemt. Houd je hoofd gebogen totdat hij je aanspreekt, en spreek wanneer hij het woord tot je richt. Dan zal je woord goed vallen in (zijn) hart. En je moet pas lachen nadat hij gelachen heeft, dat zal zijn hart hogelijk bevallen ... Een hoge heer die aan de dis zit, zijn zinnen zijn zoals zijn geest hem ingeeft. Hij zal geven aan wie bij hem in de gunst staat Het is de geest die zijn handen uitstrekt. Een hoge heer geeft slechts aan degene die zelf een positie heeft bereikt. Het eten staat dus onder het beleid van God. Een dwaas is degene die hierover klaagt. (Ptahhotep 6,11-7,3)

Al zal de situatie in werkelijkheid soms anders zijn geweest dan de etiquette voorschreef, het was kennelijk normaal om een hoger geplaatste nooit tegen te spreken, en hem met het grootste respect te behandelen¹⁹. De heren zelf werd echter aanbevolen, rekening te houden met de belangen van ondergeschikten. Met enige overdrijving zou men kunnen zeggen dat de rol die een heer van stand geacht werd te spelen, die van een verlicht despoot was. Voor zijn personeel was hij echter een ondoorgrondelijk wezen dat men gunstig gestemd moest zien te houden. Aan het eind van de zojuist vertaalde passage wordt deze gezagsverhouding zelfs een religieuze dimensie toegeschreven, al wordt nog net niet gezegd dat de chef zelf een god is.

Die gedachte zou binnen de culturele sfeer van het nomarchaat echter niet eens zo vreemd zijn geweest. De laatste jaren wordt steeds duidelijker dat de provinciale elite een bijna metafysische rol voor haar omgeving speelde. Daarover waren reeds langer teksten bekend, maar recent archeologisch onderzoek laat nu ook zien, hoe dit in de leefomgeving van de Egyptenaren tot uitdrukking kwam.

De Franse opgravingen van de Oude Rijksnederzetting bij Ayn Asîl in de Dachla-oase hebben tot dusver de meest welsprekende voorbeelden opgeleverd. De kern van de nederzetting wordt gevormd door een ommuurde vestingstad die misschien tot de vijfde dynastie teruggaat. Ten zuiden daarvan werden in de zesde dynastie het paleis en het bestuurscentrum van de gouverneur van de oase gebouwd (zie figuur 3).

De zuidstad was via een poort (A) met het oude stadscentrum verbonden. Het bestuurscentrum (B) had ook een eigen ingang (C), die onder andere voor een directe verbinding met de stadsbron en de in het westen gelegen begraafplaats zorgde. Het ligt voor de hand dat dit de poort was waarlangs reizigers (bijvoorbeeld karavaanleiders) het bureau van de gouverneur bereikten. De toegang tot het paleis verliep via een brede, west-oost verloopende weg (D). Voor ons doel is van belang dat zich naast het gouver-

¹⁹ In de funeraire autobiografieën benadrukken de grafeigenaren steevast dat zij in overeenstemming met het zojuist geschetste ideaal geleefd hebben. Er zijn geen aanwijzingen voor het bestaan van een oppositiebeweging.

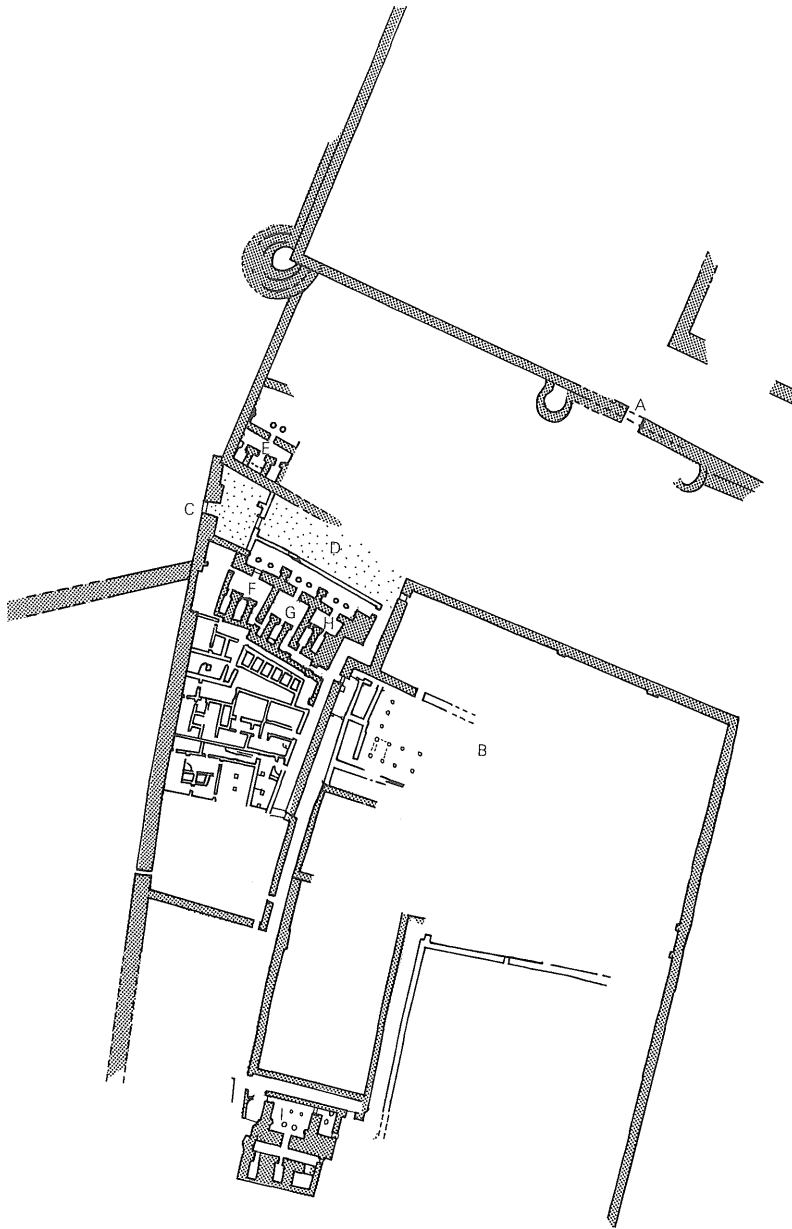

Fig. 3. Plattgrond van de zuidstad van Ayn Asîl (gebaseerd op de plattegronden in G. SOUKIASSIAN - M. WUTTMANN - D. SCHAAD, 'La ville d'Ayn Asîl à Dakhla. Etat des recherches', *BIFAO* 90 [1990], p. 351 en N. CHERPION, *BIFAO* 99 [1999], fig. 2b).

neurspaleis op diverse plaatsen een bijzondere soort gebouwen (E,F,G,H,I) bevond. Voor één daarvan is *in situ* een koninklijk decreet van farao Pepi II gevonden, waaruit blijkt dat het hier om zogenaamde ‘ka-huizen’ gaat. De koning verleent een gouverneur (wiens naam helaas verloren is gegaan) toestemming, zo’n ka-huis voor zichzelf in te richten en hiervoor priesters te recruter. Het decreet merkt op dat aan de voorgangers van de gouverneur al eerder hetzelfde privilege was verleend.

De term ka-huis duidt een vereringsplaats voor een persoon aan. Soms lieten farao’s voor zichzelf ka-huizen aanleggen, die dan het formaat van een forse tempel konden aannemen. De grafkapellen van privépersonen werden ook wel eens ka-huis genoemd, en vanaf het late Oude Rijk kennen we uit teksten voorbeelden van ka-huizen die in godentempels werden geplaatst. Zo kon iemands cultus met die van de lokale godheid worden verbonden. Tenslotte blijkt uit de situatie in Ayn Asîl dat soms ook geheel op zichzelf staande ka-huizen in de nederzettingen werden gebouwd.

Eind 1998 hebben de opgravers van Ayn Asîl ten zuiden van het paleis een vijfde en laatste ka-huis gevonden (I). Opmerkelijk genoeg was dit exemplaar nog geheel intact. Het bevatte zelfs nog het cultusbeeld van de gouverneur, dat achter in de gewelfde cultusruimte stond opgesteld.²⁰ Deze vondst bevestigt het al langer bestaande vermoeden dat de cultus in deze kapellen zich concentreerde rond de beelden van de gouverneurs.

Op het eiland Elefantine zijn momenteel opgravingen aan de gang in de resten van een andere gouverneursresidentie. Er zijn aanwijzingen dat onder meer de gouverneur en expeditieleider Heqaib hier gewoond kan hebben. Dit paleis is helaas veel slechter bewaard dan dat in Ayn Asîl. Alleen een deel van de westelijke ommuring staat nog overeind; de rest is door *sebach*-winning al jaren geleden verwoest. Over de layout van deze residentie valt dus weinig met zekerheid te zeggen. Gelukkig is in de westmuur wel een nis bewaard gebleven, die gediend blijkt te hebben als cultusplaats voor Heqaib.

Men kan zich de vraag stellen voor welke groep vereerders deze kapellen bedoeld waren. Men zou kunnen verwachten dat het funeraire kapellen waren die de nazaten van de overleden gouverneurs in staat stelden een voorouderverering in stand te houden.²¹ Dat is echter om uiteenlopende redenen onwaarschijnlijk. Als we eerst naar de situatie in de Dachla-oase kijken, zien we dat de gouverneursfamilie daarvoor wel andere plaatsen

²⁰ N. CHERPION, ‘La statue du sanctuaire de Medounefer’, *BIFAO* 99 (1999), p. 85-101.

²¹ Zie M. FITZENREITER, ‘Zum Ahnenkult in Ägypten’, *GM* 143 (1994), p. 51-72.

ter beschikking had. In de necropool van Qilâ° ad-Dabba, een kilometer westelijk van Ayn Asîl, bevonden zich imposante gouverneursgraven, die voorzien waren van eigen kapellen. Anderzijds bevonden zich in de privé-vertrekken van de gouverneurs-residentie altaren voor de vooroudercultus van de gouverneursfamilie.²² De aanleg van een derde groep gouverneurskapellen in de stad Ayn Asîl suggereert 1) dat deze kapellen niet, of niet uitsluitend, bedoeld waren voor de funeraire cultus van de gouverneurs, omdat hierin al op andere plaatsen ruimschoots was voorzien; en 2) dat de kapellen niet primair bedoeld waren als plaats waar de leden van de gouverneursfamilie een cultus kon uitvoeren, omdat ze daarvoor al voorzieningen hadden getroffen in hun huiskamers en in de necropool.

De locatie van de gouverneurskapellen is opvallend. Vier van de vijf liggen langs de hoofdweg die de westpoort van de zuidstad met het gouverneurspaleis verbindt. Elke bezoeker van Ayn Asîl moest de kapellen wel passeren. Bovendien liggen de kapellen aan de breedste tot dusver opgegraven straat van de hele stad. Dit suggereert dat de kapellen bedoeld waren voor een vorm van cultus die — althans bij sommige gelegenheden — een openbaar karakter had. De ligging langs een breed aangelegde weg maakt niet onwaarschijnlijk dat processies van deze cultus deel uitmaakten. We weten immers dat de cultusbeelden van lokale gouverneurs op hoogtijdagen in processies door de stad werden gevoerd (zie verder beneden).

Interessant is verder dat het eerder genoemde koninklijke decreet de gouverneur al tijdens zijn leven toestemming verleent een cultus in te stellen. Dat sluit uiteraard niet uit dat de verering na zijn overlijden werd voortgezet, maar zij lijkt in ieder geval al vóór zijn dood te zijn begonnen. We hebben dus eerder met een persoonlijkheidscultus dan met een funeraire cultus te maken.

Hoewel in Ayn Asîl nog geen godentempel is teruggevonden, moet die wel hebben bestaan. Er zijn namelijk administratieve documenten bekend die gewag maken van leveranties aan de godheden van Ayn Asîl. Opvallend genoeg gaat het hier echter om zeer bescheiden hoeveelheden (enkele broden per dag), een kwantiteit die volledig in het niet valt bij de hoeveelheden offers die bij de gouverneurskapellen werden gebracht, en voor de productie waarvan een complete stadswijk ten westen van het gouverneurspaleis was aangelegd. Het is duidelijk dat in de gouverneurscultus heel wat meer werd geïnvesteerd dan voor de (nogal obscure) lokale godheden.²³

²² Zie N. GRIMAL, 'Travaux de l'IFAO en 1992-1993', *BIFAO* 93 (1993), p. 429.

²³ L. PANTALACCI, 'Dieux et morts de Balat', in: S. Seidlmayer (ed.), *Religion in Context*, in druk; IDEM, 'Le nom du dieu — de Balat?', *GM* 175 (2000), p. 59-63.

Over de cultus die in de zesde dynastie rond het gouverneurspaleis van Heqaib op Elephantine werd ingesteld, zijn we door de slechte bewarings-toestand minder goed geïnformeerd. Zeker is dat ook deze kapel langs een belangrijke weg in de stad lag. Recht voor de ingang van het paleis lag een kruispunt van wegen. Eén ervan leidde vermoedelijk via de westelijke poort van de stad naar het grafveld ten noorden van de piramide op het toenmalige westelijke eiland van Elephantine. De andere leidde in noordoostelijke richting naar het tempeltje van de godin Satet.²⁴

Het ka-huis van Heqaib, als we het zo mogen noemen, is in verlerlei opzicht met die in Ayn Asîl vergelijkbaar. Ook deze kapel lag vermoede-lijk direct naast de residentie van een notabele en grenst aan een weg die (gezien de verbindingen met de begraafplaats en de tempel van Satet) heel goed een rol kan hebben gespeeld in openbare religieuze plechtigheden. Het is één van de twee breedste straten van de hele stad, en ook de andere brede weg speelde een rol bij processiefeesten (zie beneden).²⁵ Bovendien is deze kapel, net als die in Ayn Asîl, geen funeraire kapel. We weten immers dat Heqaib begraven was op de westelijke oever van de Nijl, waar hij een imposant graf met grafkapel bezat.²⁶

Het is uit teksten bekend dat kapellen zoals in de zesde dynastie in Ayn Asîl en op Elephantine werden gebouwd, ook in andere steden voorkwamen. Ze werden bovendien nog steeds in stand gehouden in de Eerste Tussenperiode en het Middenrijk, hoewel de term ka-huis dan minder vaak voorkomt.²⁷ Dat de soort persoonlijkheidscultus zoals we die uit het Oude Rijk kennen, ook toen in nomarchale kringen nog *bon ton* was, suggereert een inscriptie uit het graf van de nomarch Djehoetihotep in Deir el-Bersja, daterend uit het midden van de twaalfde dynastie. De tekst vergezelt een beroemde afbeelding, die toont hoe een zitbeeld van de gouverneur, met een totale hoogte van 6,8 meter, door enkele honderden mannen vanuit de steengroeven in Hatnoeb wordt weggesleept. De tekst suggereert dat het beeld werd opgesteld in een soort heiligdom langs de oever van de Nijl.

²⁴ Dit alles berust op persoonlijke mededelingen van de opgraver, Dr. Cornelius VON PILGRIM. Voor het tracé van de wegen, dat helaas gedeeltelijk hypothetisch moet blijven, zie W. KAISER, in: W. KAISER *e.a.*, *MDAIK* 55 (1999), Abb. 55 (no. 4) en 56.

²⁵ C. VON PILGRIM, *Elephantine XVIII. Untersuchungen in der Stadt des Mittleren Reiches und der Zweiten Zwischenzeit*, AVDAIK 91 (Mainz am Rhein, 1996), p. 219-220.

²⁶ L. HABACHI, 'Identification of Heqaib and Sabni with Owners of Tombs in Qubbet el-Hawa and Their Relationship with Nubia', in: L. HABACHI, *Sixteen Studies on Lower Nubia*, Supplément *ASAE* 23 (Le Caire, 1981), p. 11-27.

²⁷ Een overzicht over de tekstuele verwijzingen naar ka-huizen bij D. FRANKE, *Das Heiligtum des Heqaib auf Elephantine*, SAGA 9 (Heidelberg, 1994), p. 118-127, aan welke studie dit artikel ook verder veel ontleent.

In de directe omgeving zouden ook de voorgangers van Djehoetihotep al cultusplaatsen hebben aangelegd, al zouden die heel wat minder imposant zijn geweest dan de door hem gebouwde.²⁸

De beschrijving van de aankomst van het beeld is interessant. We lezen dat de hele stad was samengestroomd om van deze speciale gebeurtenis getuige te zijn. Ouden van dagen die niet meer op hun benen konden staan, steunden zich op de schouders van jonge mannen om niets van het spektakel te hoeven missen. Deze tekst maakt dus nog steeds melding van voorzieningen voor een — nu tot enorme proporties uitgegroeide — beeldcultus van de nomarch, en suggereert tevens dat deze niet onopgemerkt aan de bevolking voorbij ging.

Voor vele lokale heersers werd dus reeds tijdens hun leven een persoonlijkheidscultus ingesteld. Ook na hun dood bleven de ka-huizen functioneren, en dan kregen ze natuurlijk tevens een funeraire functie. Intussen kon, zoals het geval van Ayn Asîl bewijst, door de regerende vorst een nieuw ka-huis worden ingericht. In Balat zijn tot dusver vijf van dergelijke kapellen gevonden. Op het moment dat de laatste kapel werd gebouwd moet derhalve sprake zijn geweest van een gelijktijdig uitgevoerde cultus voor de op dat moment levende gouverneur, en van zijn vier voorgangers. Er is weinig fantasie voor nodig om te bedenken dat op deze manier de continuïteit van het nomarchaat sterk benadrukt werd. Iets dergelijks kunnen we op Elefantine waarnemen.

We hebben reeds kennis gemaakt met de vereringsplaats van Heqaib in het lokale gouverneurspaleis. Na zijn overlijden werd diens cultus, zoals ook elders gebruikelijk was, voortgezet. Kennelijk had Heqaib tijdens zijn leven echter een zodanige reputatie opgebouwd dat deze al snel de vorm van een soort heiligenverering aannam. In en rond zijn graf werden tientallen bijgraven aangelegd door lieden die er behoefte aan hadden, ook na de dood dicht bij Heqaib te zijn. Vergelijking met andere graven in dezelfde necropool toont dat de populariteit van Heqaib uitzonderlijk moet zijn geweest. Intussen bleef ook de kapel in zijn voormalige residentie in functie. De locatie ervan bleef tot in de twaalfde dynastie bekend (op het laatst fungeerde het vooral als opslagplaats voor cultische objecten die tijdens processies werden gebruikt. Vorig jaar is de inhoud van dit magazijn nage-

²⁸ P.E. NEWBERRY, *El Bersheh I* (London, <1893>), pl. XIV, col. 11 en XV; voor een foto zie W.V. DAVIES, 'Djehutyhotep's Colossus Inscription and Major Brown's Photograph', in: W.V. Davies (ed.), *Studies in Egyptian Antiquities. A Tribute to T.G.H. James*, BM Occasional Paper 123 (London, 1999), pl. 8.

noeg onbeschadigd teruggevonden)²⁹. Maar toen was reeds lang een nieuw heiligdom voor Heqaib gebouwd, enkele honderden meters verder naar het noordwesten. De oudste fases van dit heiligdom dateren uit het midden van de Eerste Tussenperiode. In die tijd had de heiligencultus van Heqaib inmiddels een zodanige reputatie verworven dat koning Antef II bijdroeg aan de constructie van de nieuwe kapel.

Toen de kolonisatie van Nubië door Sesostris I in de vroege twaalfde dynastie leidde tot een sterke economische groei van Elefantine, bereikte het Heqaib-heiligdom zijn grootste bloei. De nieuw benoemde nomarch Sarenpoet I liet omvangrijke restauratiewerken uitvoeren, waarbij de kapel in feite een totaal ander uiterlijk kreeg. Hoewel het in naam nog steeds het heiligdom van Heqaib was, legde Sarenpoet er tevens kapellen voor zichzelf en voor zijn voorgangers aan. Zijn opvolgers zetten deze politiek voort. De heiligenverering van Heqaib bood kennelijk een uitstekend aanknopingspunt voor de lokale heerserscultus.

Opnieuw springen de overeenkomsten met Ayn Asîl in het oog. Ook Sarenpoet en zijn opvolgers bezaten omvangrijke grafkapellen in de necropool, zodat hun vereringsplaats in het Heqaibheiligdom niet, of althans niet uitsluitend, een funeraire functie zal hebben gehad. Net als in Ayn Asîl ging het om een beeldcultus. De beelden van enkele van de gouverneurs staan nog heden ten dage op hun plaats (zie fig. 4). En tenslotte is er een duidelijk verband met processiefeesten.

Direct ten westen van het Heqaibheiligdom verloopt de breedste weg van de hele nederzetting. Anders dan bij de andere stegen in de stad, die dikke lagen afval bevatten, lag op deze weg geen vuil. De aarde tussen de opeenvolgende loopvlakken bleek bij opgraving namelijk bijna volledig steriel te zijn. Dat valt moeilijk anders te verklaren dan door aan te nemen dat de straat zorgvuldig schoon werd gehouden.³⁰ Ze moet dus wel een speciale functie hebben vervuld.

In zijn studie over het Heqaibheiligdom heeft D. FRANKE aangetoond dat ka-huizen regelmatig het startpunt vormden van processiefeesten. Daarbij kon het beeld van de lokale godheid door de straten van de stad worden gedragen, gevolgd door de beelden van de lokale heerser en zijn overleden voorgangers. Iets dergelijks is ongetwijfeld ook rond het heiligdom van Heqaib gebeurd.

De teksten die hier zijn aangetroffen maken er namelijk regelmatig melding van dat de bevolking “de edele Heqaib kan zien op de ochtend van

²⁹ C. VON PILGRIM, *MDAIK* 55 (1999), p. p. 89-90.

³⁰ C. VON PILGRIM, *Elephantine XVIII*, p. 124-126; 219-220.

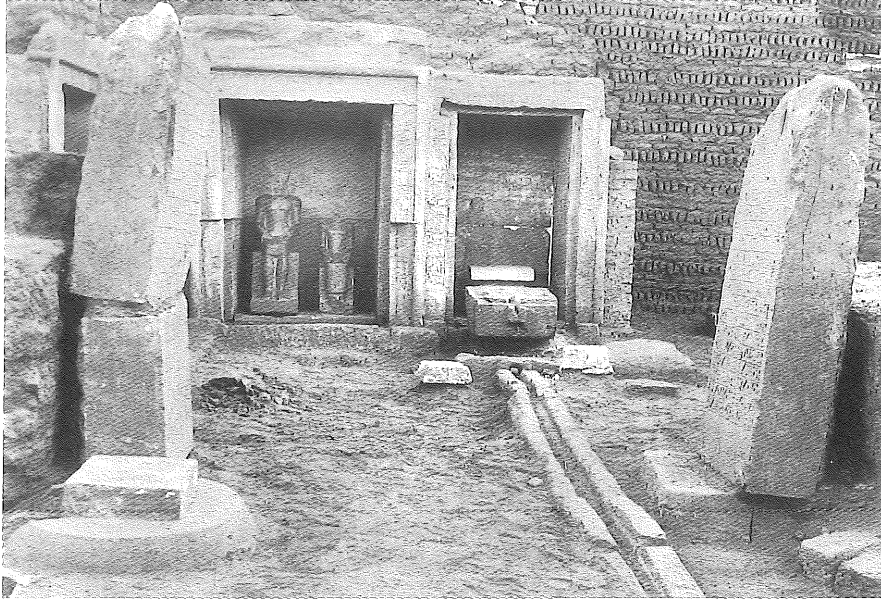

Fig. 4. De schrijnen van Heqaib en Sarenpoet I in het Heqaib-heiligdom kort na de ontdekking in de jaren '40 (L. HABACHI, *Elephantine IV*, pl. 12).

het Sokarfeest”.³¹ Deze en andere aanwijzingen tonen dat dit processiefeest (dat in heel Egypte tot de belangrijkste religieuze hoogtijdagen behoorde) op Elephantine rond het heiligdom van Heqaib was geconcentreerd.

De funeraire god Sokar is van Memphitische oorsprong. We zijn vrij nauwkeurig geïnformeerd over de wijze waarop het aan hem opgedragen feest in het Nieuwe Rijk en later werd gevierd.³² Doel van het feest was, de overleden god door de uitvoering van funeraire rituelen te doen herleven. Een belangrijke fase van de feestelijkheden werd gevormd door een nachtwake, die werd uitgevoerd door een *sem*-priester. Binnen het kader van het ritueel speelde deze de rol van de zoon van de godheid. Nadat het cultusbeeld van de god door de uitgevoerde rituelen opnieuw tot leven was gekomen, verliet het 's ochtends in een draagbare processiebark de tempel, nog steeds begeleid door de *sem*-priester.

³¹ L. HABACHI, *Elephantine IV. The Sanctuary of Heqaib*, AVDAIK 33 (Mainz, 1985), nrs. 49 en 61.

³² C. GRAINDORGE-HÉREIL, *Le dieu Sokar à Thèbes au Nouvel Empire*, GOF IV, 28,1 (Wiesbaden, 1994).

Nu begon de befaamde Sokarprocessie, waarbij zijn bark eerst rond de muren van Memphis werd gedragen, en vervolgens naar het grafveld van Saqqara. Daar werden de belangrijkste koningsgraven bezocht, maar werden ook de namen van andere overledenen in het openbaar afgeroepen. De hele bevolking was bij dit feest betrokken. Honderden mensen liepen achter de bark van Sokar mee naar de necropool, om daar de graven van hun familieleden te bezoeken.

Het feest had klaarblijkelijk tot doel, de herleving van de doden exemplarisch weer te geven door de herleving van Sokar, de archetypische overledene. De rol die daarbij werd gespeeld door de zoon en opvolger was zeer wezenlijk. Het feest legt op deze manier een expliciet verband tussen het leven na de dood van de overledene en legitieme erfopvolging.

Opvallend is verder dat naast het beeld van Sokar beelden van overledenen werden meegedragen. Natuurlijk zullen alleen leden van aanzienlijke families over zulke beelden hebben beschikt. Het Sokarfeest ruimde zo een prominente plaats in voor voor een vorm van openbare vooroudercultus van elitefamilies, waarbij gelijktijdig de legitimiteit van het huidige familiehoofd in het zonnetje werd gezet.

Het Sokarfeest werd overal in Egypte gevierd, en het ligt voor de hand dat in de manier waarop dat gebeurde van stad tot stad verschillen konden optreden. Op Elefantine lijkt Heqaib de plaats van Sokar te hebben ingenomen. We mogen aannemen dat het zijn beeld was dat in processie werd meegevoerd, en uit teksten weten we dat Sarenpoet I en andere heersers van de stad ook hun eigen beelden lieten meedragen. Het is denkbaar dat de processie, net als in Memphis, uiteindelijk voerde naar de necropool, maar daarover bestaat helaas geen informatie.

Ook in Ayn Asfīl is een dergelijk model voorstelbaar, al valt niet meer vast te stellen of de feestelijkheden hier iets met het Sokarfeest te maken hadden. In ieder geval zien we ons hier geconfronteerd met ka-huizen langs een brede weg, die goed voor een processie geschikt is. De weg leidt naar de westpoort van de stad, van waaruit de begraafplaats gemakkelijk kon worden bereikt.

Naast archeologische gegevens zijn er ook heel wat tekstuele verwijzingen naar gebruiken zoals hierboven zijn besproken. Eén voorbeeld uit vele wil ik hier laten zien. Het betreft een fragment van de biografische inscripties in het graf van It-ib, die in de Eerste Tussenperiode als nomarch in Assioet regeerde:

Tenslotte ben ik hier (d.w.z. in het graf) beland, terwijl mijn zoon op mijn zetel is ..., nadat hij reeds als kind van één el had geregeerd. De stad jubelt

over hem, terwijl zij zich mijn goedheid herinnert. Want ten aanzien van elke edele (de gebruikte term betekent ook zoets als ‘heilige’) die het goede doet voor de mensen, en die de (goede) daad overtreft van iemand die deze (eerder) deed, dat is iemand die op aarde voortduurt³³, een geest in de begraafplaats, terwijl zijn zoon in zijn huis blijft. Zijn nagedachtenis in de stad is goed. Zijn cultusbeeld wordt verheerlijkt en op de schouders gedragen door het dienstvolk van zijn huis’. (Siut III, r. 13-15)

It-ib verwacht kennelijk dat hij wegens zijn goede bestuur in de herinnering van zijn stad zal blijven voortleven. Juist in dit verband stelt hij met vanzelfsprekendheid dat zijn cultusbeeld rondgedragen zal worden. Ook verwijst hij naar de voortzetting van de nomarchendynastie. Hoewel niet zeker is dat de in deze tekst genoemde beeldprocessie iets met het Sokarfeest te maken heeft, worden wel dezelfde thema’s aangeroerd die we bij de bespreking van dat feest zijn tegengekomen.

De voorgaande pagina’s tonen dat het beeld van de nomarchen als machtsbeluste heersers aanpassing behoeft. Een misschien onverwacht resultaat is dat er geen duidelijke aanwijzingen zijn dat ze zich ooit willens en wetens tegen de centrale overheid hebben verzet, al kunnen de bijzondere politieke omstandigheden van de Eerste Tussenperiode wel om eigenmachtig optreden gevraagd hebben. Opvallend is juist de nauwe band die het nomarchaat en het hof doorgaans onderhielden. Daarbij kon het hof klaarblijkelijk in de provincie interveniëren door het verlenen van privileges (zoals toestemmen in de bouw van een ka-huis) of het creëren van provinciale bestuursposities (zoals het nieuw ingestelde nomarchaat van de eerste Opper-Egyptische nome, dat door Sarenpoet I werd bekleed). Door redistributie van kostbare luxe-artikelen poogde het hof de provinciale elite aan zich te binden. Doorgaans lijkt de loyaliteit van de heren in de provincie groot te zijn geweest, als we mogen afgaan op de trots waarmee zij de goede betrekkingen met het hof in hun grafinscripties vermelden. In dat opzicht pretenderen de nomarchen van het Oude Rijk en van het Middenrijk in feite te voldoen aan het ideaalbeeld van de ‘zwijger’, de gehoorzame ondergeschikte die zich conformeert aan de verwachtingen van zijn heer.

Die loyaliteit legde hun echter geen windeieren. Mede door koninklijke patronage kon hun positie een allure aannemen die ver boven bevoegdheden in bestuurlijke zaken uitging. We hebben gezien hoe zij de kern vormden van echte provinciale hofhoudingen, waarin de subalterne ambtenarij niet alleen bij hen in dienst was, maar zelfs bijna bij hun *familia* werd ingelijfd. Tenslotte is gebleken dat een aantal van de belangrijkste religieuze feeste-

³³ Bedoeld is: iemand die men zich blijft herinneren.

lijkheden in feite rond de persoon van de heerser en zijn voorgangers werd georganiseerd. De situatie in Ayn Asîl is bijzonder suggestief, omdat de gouverneursverering volgens huidige inzichten veruit de belangrijkste manifestatie van religieus leven in deze stad was. De cultus van Heqaib en sommige andere provinciale bestuurders kon zich zelfs ontwikkelen tot iets in de sfeer van een heiligen- of godenverering. Dat lot was beslist niet elke provinciale cultus beschoren, maar het is wel tekenend voor de sfeer van respect die rond de elite hing. Die ging beslist verder dan een uitsluitend beroepsmatige gezagsverhouding.

Het is denkbaar dat de uitzonderlijke positie die klaarblijkelijk aan de provinciale elite werd toegeschreven, een rol heeft gespeeld in de overname van funeraire gebruiken van koninklijke oorsprong in de provincie. In de piramideteksten van het Oude Rijk wordt de overleden farao (of diens echtgenote) veelvuldig als een godheid voorgesteld, zoals Horus of Osiris. Het is goed voorstelbaar dat de hoge heren, die reeds tijdens hun leven met een bijzondere religieuze status bekleed waren, de behoefte hebben gevoeld om ook na de dood met een passende status voort te leven. Het ligt dan eigenlijk voor de hand dat ze het kant en klare voorbeeld van de piramideteksten zouden hebben overgenomen. Hoewel iets dergelijks uiteindelijk ook is gebeurd, heeft deze ontwikkeling zich echter aarzelend voltrokken.

S.J. SEIDLMAYER heeft aangetoond dat de samenstelling van grafinventarissen zich in de loop van de Eerste Tussenperiode ingrijpend veranderde. Waren de grafgiften aanvankelijk doorgaans gebruiksvoorwerpen uit het dagelijks leven, na verloop van tijd werd het aandeel uitrustingsstukken met een uitsluitend symbolische functie steeds talrijker. Hij concludeert hieruit dat grafgiften van het nieuwe type niet langer een voortzetting van de aardse leefomstandigheden na de dood beoogden, maar de overgang naar mythologische sferen. Het is duidelijk dat de nieuwe categorie grafgiften uiteindelijk ontleend is aan funeraire praktijken uit hofkringen. Er moet op provinciaal niveau dus een zekere vertrouwdheid bestaan hebben met de koninklijke funeraire religie.

Het is echter opvallend dat religieus tekstgoed met dezelfde achtergrond slechts langzaam het zelfde pad volgde. Weliswaar had één van de gouverneurs van Ayn Asîl al in het Oude Rijk een lijk-kist die beschreven was met teksten die op de piramideteksten lijken, dat voorbeeld schijnt aanvankelijk slechts zeer zelden te zijn nagevolgd. Misschien had dit iets te maken met de expliciet koninklijke inhoud van sommige van deze teksten.

Pas in het vroege Middenrijk komen op deze manier gedecoreerde lijk-kisten op grote schaal buiten de residentie voor. De geografische verspreiding

van dit materiaal is hoogst interessant. In het begin van het Middenrijk stamt een omvangrijke groep lijk-kisten met sarcofaag- en piramideteksten uit Aboesir en Saqqara. De eigenaren waren voornamelijk personen die betrokken waren bij de funeraire cultus van de koningen van het Oude Rijk. Voor hun beroepsuitoefening hadden zij toegang tot de piramideteksten, en ze hebben kennelijk geen weerstand kunnen bieden aan de verleiding, deze teksten ook voor zichzelf te gebruiken. Opvallend genoeg stammen vrijwel alle andere lijk-kisten met sarcofaagteksten uit elitegrafvelden in Midden Egypte. Hoewel soortgelijke kisten ook wel in andere begraafplaatsen voorkomen, is de spoeling daar veel dunner.

Dit betekent dat de belangrijkste vindplaatsen van de sarcofaagteksten precies overeenkomen met de regio's waar het nomarchaat nog in het Middenrijk voortleefde. Kennelijk bestond hier een cultuur die positief stond tegenover de overname van dit soort teksten door privépersonen. De kring van belangstellenden breidde zich hier trouwens snel uit tot het niveau van de ambtenaren die onder de nomarchen waren aangesteld — ook dit waren natuurlijk heren van stand.

De sarcofaagteksten worden algemeen beschouwd als één van de belangrijkste tekstcorpora uit de Egyptische oudheid, en ze worden graag voorgesteld als kenmerkend voor de zg. 'democratisering' van de Egyptische religie. Daarmee bedoelt men het doorsijpelen van funeraire praktijken uit de koninklijke sfeer in lagere sociale klassen. Het voorafgaande suggereert echter dat dit proces bepaald niet gelijkmatig over Egypte was verdeeld. Ten zuiden van Midden Egypte, het bolwerk van het nomarchaat, kwamen de sarcofaagteksten in ieder geval aanmerkelijk minder vaak voor. Sterker nog, zelfs in de hofbegraafplaatsen rond de koninklijke piramides (in Dahsjoer, Lisjt, Lahoer en Hawara) lijkt deze vorm van funeraire literatuur minder vaak voor te komen dan in Midden Egypte. Opvallend is eveneens dat in de hofbegraafplaatsen halverwege het twaalfde dynastie een begin wordt gemaakt met de invoering van een nieuwe soort graf-inventaris, die niets meer te maken heeft met de religieuze ideeën van de piramideteksten, en die grotendeels los lijkt te staan van de traditionele funeraire religie.³⁴

³⁴ J. BOURRIAU, 'Patterns of Change in Burial Customs during the Middle Kingdom', in: S. Quirke (ed.), *Middle Kingdom Studies* (New Malden, 1991), p. 3-20. Haar visie op de religieuze achtergrond van de geschetste ontwikkeling moet echter worden herzien, zie H. WILLEMS, 'Coffins and Burial Practices in Second Intermediate Period Egypt — Reflections on the Dynamics of Egyptian Funerary Practices', in: Chr. Loeben (ed.), *Agyptische Särge und Sarkophagen — Neueste Forschungen*, in voorbereiding.

Deze ontwikkeling gaat grotendeels aan Midden Egypte voorbij. Tot laat in de twaalfde dynastie blijft men daar de graven op traditionele wijze inrichten, en de lijkkasten blijft men beschrijven met sarcofaagteksten. Aan dit gebruik komt echter abrupt een einde onder de farao's Sesostris III en Amenemhat III. In die tijd wordt het nomarchaat in Midden Egypte vrij plotseling afgeschaft. In sommige gevallen kunnen we zien dat leden van de nomarchenfamilies hun carrière aan het hof voortzetten. In de daar heersende funeraire cultuur zijn sarcofaagteksten echter niet algemeen gebruikelijk, en het tekstgenre lijkt dus met de nomarchen uit te sterven.

Democratisch in de zin van een gelijkmatige verspreiding onder brede lagen van de bevolking in heel Egypte lijkt de overname van de sarcofaagteksten dus allerminst te zijn geweest. De gebruikersgroep beperkt immers tot een elitaire top laag in een betrekkelijk klein deel van het land. De rol die deze bevolkingsgroep in het maatschappelijk leven speelde, inclusief de hun te beurt vallende religieuze verering, kan van invloed zijn geweest bij de overname van een type funeraire teksten dat duidelijk in de traditie staat van de oudere piramidenteksten.

Hoewel thema's uit die teksten overal in de sarcofaagteksten opduiken, dragen de meeste lijkkasten uit het Middenrijk echter niet eenvoudigweg copieën van ouder koninklijk tekstgoed. De verschillen tussen de sarcofaagteksten en de piramidenteksten zijn niet gemakkelijk te benoemen, en in veel gevallen is het zoeken daarnaar ook een futiele bezigheid. Toch bekruipt de lezer vaak het gevoel dat de sarcofaagteksten iets minder esoterisch zijn dan de piramidenteksten. Vaak refereren ze overduidelijk naar funeraire rituelen in de provinciale necropool die allerminst een koninklijke allure hebben.

De theologische toonzetting van de sarcofaagteksten is trouwens vaak bedrieglijk. Veel van de belangrijkste van deze spreuken situeren het leven in het hiernamaals geheel in mythologische sferen, zoals dat ook in de piramidenteksten gebruikelijk was. Echter, de laatste jaren begint duidelijk te worden dat achter de zwaar aangezette mythologische symboliek een gedachtenwereld schuilgaat die verrassend 'aards' is. De overledene wordt stevast in twee verschillende rollen voorgesteld. Eén kenmerkende voorstelling is, dat hij wordt gezien als een belichaming van bijvoorbeeld Osiris, die door zijn zoon tot leven wordt gewekt. Elders zien we hem evenwel als de zoon van Osiris, die op weg is om deze, dat wil zeggen zijn dode vader, te balsemen. Hoewel er een verbijsterende variatiemogelijkheid is om deze rolverdelingen tot uitdrukking te brengen, is het onderliggende patroon heel vaak hetzelfde. Deze teksten benadrukken dus het onderlinge verband tussen twee thema's die voor de Egyptenaren nauw met elkaar

verweven waren: de herleving van de dode vader geschiedt door de rituelen die zijn zoon en rechtmatig erfgenaam uitvoert. We hebben gezien dat dat een gedachtenwereld was die de nomarchale elite na aan het hart lag, en die onder meer bij feestelijke processies in de provinciesteden werd benadrukt.

De sarcofaagteksten zijn vanuit deze visie niet zozeer kenmerkend voor een democratiseringsproces, als wel voor de metafysische profilering van een maatschappelijke elite. Die profilering na de dood vormt een mooie analogie met de vorm van religieuze verering die haar, op basis van haar centrale rol in bestuur, economie en sociale verhoudingen, reeds tijdens het leven ten deel viel.

BOEKENNIEUWS

Helden en goden van Sumer. Een Keuze uit de heroïsche en mythologische dichtkunst van het Oude Mesopotamië. Vertaald en toegelicht door Herman Vanstiphout. SUN, Nijmegen 1998. ISBN 90-6168-434x; NUGI 301; prijs fl. 39,50.

Dit nieuwe boek presenteert aan de Nederlandse lezer een collectie verhalende Sumerische dichtwerken. Het belang van het boek is tweeledig: ten eerste verschijnt met dit boek voor het eerst een bloemlezing van Sumerische literaire teksten in het Nederlands, ten tweede bevat het een algemene maar zeer informatieve inleiding over de Sumerische beschaving. Op deze wijze gunt het boek de lezer een ruime blik op de wereld der Sumeriërs en vult het duidelijk een leemte binnen het Nederlands taalgebied.

De vroegere bewoners van zuidelijk Mesopotamië hebben voor de latere generaties niet veel indrukwekkende architectuur achtergelaten. Toch kunnen veel intellectuele verworvenheden en technische vernieuwingen aan het volk van Sumer worden toegeschreven. Zij schiepen een geavanceerde maatschappij en legden daarmee het fundament van de westerse beschaving, hun erfenis is met name intellectueel. Voorop staat de uitvinding van het schrift. Het Sumerische schriftsysteem, het spijkerschrift, werd in het vierde millennium v. Chr. uitgevonden, waarschijnlijk om praktische, administratieve redenen. Tot het begin van het tweede millennium v. Chr., toen Sumer als nationale entiteit ophield te bestaan, stelden de Sumeriërs zaken op schrift die alle aspecten van het leven raakten: economie, administratie, recht, politiek, geneeskunde, astronomie, religie, geschiedenis, lexicografie

en literatuur. Omdat het schrift op klei werd geschreven, hebben duizenden documenten de tand des tijds doorstaan en zijn bij archeologische opgravingen van Mesopotamische steden teruggevonden. Sumerische teksten zijn echter noch naar aantal, noch naar inhoud gelijkmatig verdeeld over de historische perioden. Niettemin geven de aanwezige teksten de hedendaagse onderzoekers een goed idee van de Sumerische maatschappij, het dagelijks leven en de intellectuele en geestelijke wereld der Sumeriërs.

Het boek valt in twee delen uiteen: een uitgebreide inleiding van de Sumerische beschaving en een selectie van belangrijke literaire teksten, twaalf in totaal. In zijn waardevolle inleiding geeft Dr. Vanstiphout een schets van de belangrijkste kenmerken van de Sumerische taal en cultuur. Hij begint met een beschrijving van de geschiedenis van het onderzoek, de ontcijfering van het schrift, de eerste vertalingen van teksten en noemt de belangrijkste sumerologen en hun publicaties. Dan gaat hij in op een van de heetste hangijzers van de sumerologie: wie waren de Sumeriërs, waar kwamen ze vandaan en wanneer, en hoe was hun verhouding tot de Semitische bewoners van Mesopotamië, door wie zij aan het eind van het derde millennium verdrongen werden. Het derde onderwerp dat hij bespreekt is de Sumerische taal. De beschrijving is gedetailleerd en wordt verduidelijkt door veel voorbeelden, maar blijft helder. In dit gedeelte vindt de lezer informatie over het karakter van de taal en over de belangrijkste grammaticale en syntactische eigenaardigheden. De bespreking wordt afgerond met een beschrijving van de dialecten van het Sumerische en de verdeling in perioden. Voorbeelden van typen teksten en hun vindplaatsen verduidelijken een en ander. Het vierde gedeelte is gewijd aan het wereldbeeld van de Sumeriërs en hun culturele en intellectuele leven. Dr. Vanstiphouts uitgangspunt is de concrete wereld waarin de Sumeriërs leefden, aangezien de historische werkelijkheid hun sociale en politieke organisatie en de vorming van hun religieuze denkbeelden beïnvloedde. Dit deel houdt zich bezig met de ontwikkeling van de Sumerische steden, hun organisatie rond paleis en tempel, en hun rol binnen het Sumerische wereldbeeld en de aanverwante godsdienstige denkbeelden. De belangrijkste kenmerken van de Sumerische religie besluiten dit gedeelte. Het vijfde deel bevat een beknopt overzicht van de Sumerische geschiedenis.

Het zesde en laatste gedeelte van de inleiding is een uitgebreide verhandeling over de rijke Sumerische literatuur. Het begint met een beschrijving van de literaire genres die de Sumeriërs als eersten gebruikten: epen en mythen met verschillende onderwerpen, hymnen aan tempels, steden, koningen of goden, liefdeslyriek, klaagzangen en wijsheidsliteratuur, zoals leerdichten, dialogen, spreekwoorden, fabels en raadsels. Dan volgt een

gedetailleerde bespreking van de verschillende literaire middelen die de Sumeriërs in hun composities gebruikten en de verdeling hiervan over de genres. Ook dit gedeelte wordt weer met veel voorbeelden geïllustreerd.

Het grootste deel van het boek is gewijd aan twaalf literaire teksten die uit de verzameling Sumerische verhalende epen en mythen zijn geselecteerd. Dat het hier maar om een fractie van de rijke Sumerische culturele erfenis gaat is een ieder duidelijk die de inleiding bestudeerd heeft. Iedere tekst wordt ingeleid met een beschrijving van het verhaal en aangevuld met voetnoten, een commentaar op de thematische en poëtische eigenschappen en een uitgebreide bibliografie. Vanstiphouts vertalingen behouden de schoonheid van de oorspronkelijke tekst en de verfijning van hun uitdrukingskracht, en blijven toch dicht bij het origineel. Het tekstgedeelte wordt besloten met een lijst van Sumerische termen en namen.

Door het veelal ontbreken van goed bewaarde monumentale architectuur worden de culturele verworvenheden der Sumeriërs en de verfijning van hun beschaving door het grote publiek over het hoofd gezien. Het hoge niveau van hun intellectuele erfenis was tot dusverre bijna uitsluitend bekend aan een beperkte groep onderzoekers die het spijkerschrift kunnen lezen. Daarom kan het belang van dit boek nauwelijks onderschat worden. Het is bovendien goed geschreven en stimuleert de lezer via commentaren en bibliografieën zelf verder door te dringen in de uitgebreide Sumerische literatuur.

Tenslotte wil ik graag Dr. Vanstiphout bedanken voor zijn boek, dat het belang van de Sumeriërs en enkele van hun literaire schatten op uitstekende wijze ontvouwt voor een breder publiek.

DINA KATZ

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—

Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).

16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.— (leden f25.—)

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babyloniëse demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)

De Egyptische lijkst is meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkst en uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekelijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) f49,50.— (leden f32,50)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In januari 2000 verschijnt deel 3 in de reeks "Supplementen Ex Oriente Lux":

GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De rijk geschakeerde geschiedenis van het Oude Nabije Oosten kennen wij vooral door een groot aantal schriftelijke bronnen van de meest uiteenlopende aard. Ze zijn afkomstig van verschillende culturen en volken, vastgelegd in allerlei talen en schriften, geredigeerd volgens zeer uiteenlopende schrijftradities, en geschreven met allerlei praktische, ideologische of (soms) wetenschappelijke bedoelingen. Dit boek geeft de lezer inzicht in deze boeiende wereld. Het presenteert en beschrijft de belangrijkste bronnen en gaat na wat hun achtergrond en historische betekenis is. Ook vraagt het naar de onderliggende geschiedbeschouwingen en onderzoekt hoe, met welke doel en op basis van welke feitenkennis en ideologie men in de oudheid de geschiedenis schreef, met zijn eigen verleden omging. Zes originele bijdragen van internationale deskundigen zijn hiervoor in het Nederlands vertaald. Een bibliografie informeert over de belangrijkste publicaties over geschiedenis, cultuur en geschiedschrijving en waar men originele historische teksten in vertaling kan vinden. Twee bijdragen gaan over *Egypte* (van E. Otto en E. Hornung), een over *Babylonië en Assyrië* (van A.K. Grayson) en de *Hettieten* (van H.G. Güterbock) en twee over het oude *Israël* (van M. Weippert en J.A. Soggin).

Dit boek van 170 pag. kunnen leden van Ex Oriente Lux verkrijgen voor de speciale ledenprijs van fl. 29,50, in België BF 550 (inclusief portiekosten). Na overmaking van dit bedrag op postgiro 229501 (EOL-Leiden) of rek. 431-0678801-62 (EOL-België), met vermelding van "Geschiedschrijving", wordt het na verschijnen toegezonden.